

Iveta Cermanová

Proměny vzdělávání českých Židů za vlády Josefa II.¹**Changes in the Education of Bohemian Jews during the Reign of Joseph II.**

The decade of Joseph II's reign was crucial for Jewish history in the Habsburg monarchy. For the first time, in the context of the growing Enlightenment-absolutist tendencies of the state and changing attitudes towards members of non-Catholic Christian denominations, the Jewish issue became an important part of state policy, and the monarch did not hesitate to intervene in almost all spheres of Jewish life during his reign. He sought to gain greater control over this minority, distinct in both religion and language, to bring it closer to the life of the majority society and make it more useful to the state. The key area through which he intended to promote these aims was Jewish education. All of this was closely related to the Enlightenment-absolutist state's efforts to comprehensively reform the monarchy's educational system, the aim of which was to provide education under state supervision for broad sections of the population, thus helping to "elevate them morally" and turn them into useful citizens of the state. However, since Jewish education in its traditional form played a crucial role in the process of preserving Jewish identity, most Czech Jews viewed the changes that Joseph II brought about in this area with apprehension and distrust. The importance of education for the Jewish community was understood by all concerned – the monarch, the highest central and provincial authorities, the Jewish enlighteners who supported state policy – but resisted by their opponents within the Jewish community, that is to say adherents of the rabbinic tradition, which led to a number of clashes related to these developments. This article first outlines the forms of Jewish education in Bohemia in the second half of the 18th century, then discusses the efforts of the Josephine state to transform them and enforce compulsory secular education for Jews in the context of the Habsburg monarchy. Finally, it sheds light on the various Jewish reactions to these developments and reflects on the outcome of events in this field.

Keywords: education; schooling; enlightenment; Jews; Bohemia; Prague; 18th century; Joseph II; Josephine reforms; Bohemian gubernium

Klíčová slova: vzdělávání; školství; osvícenství; Židé; Čechy; Praha; 18. století; Josef II.; josefínské reformy; české gubernium

Kontakt: Židovské muzeum v Praze (CZ) – iveta.cermanova@jewishmuseum.cz

 <https://orcid.org/0009-0008-8475-0963>

Iveta Cermanová. Proměny vzdělávání českých Židů za vlády Josefa II. *Cornova. Revue české společnosti pro výzkum 18. století*. 2023, 13(2), 23–53. <https://doi.org/10.51305/cor.2023.02.02>

Deset let vlády Josefa II. představuje klíčovou dobu v dějinách židovské minority habsburské monarchie. Židovská problematika se historicky poprvé, v souvislosti se sílícími osvícensko-absolutistickými tendencemi státu a změnou přístupu k příslušníkům nekatolických křesťanských vyznání, stala významnou součástí státní politiky a panovník neváhal během své vlády zasáhnout takřka do všech sfér života svých židovských poddaných. Dělo se tak nejen prostřednictvím zvláštních, židovské minoritě adresovaných nařízení,² ale též prostřednictvím dalších, všeobecně platných nařízení,

¹ Děkuji Pavlu Sládkovi za podnětné připomínky k textu této studie.

² Pro základní přehled o josefínské politice vůči Židům v habsburské monarchii viz Beales, *Joseph II*, 168–213; Karniel, *Die Toleranzpolitik*, 378–474; Silber, „Josephinian Reforms“; Hecht, „Toleranzpatente“ ad. Pro kontext českých zemí Singer, „Zur Geschichte der Toleranzpatente“; Singer, „Zur Geschichte der Juden“; Kestenbergl-Gladstein, *Neuere Geschichte*, 34–94; Cermanová, „Official Discussions“; Cermanová, „Počátky židovské emancipace.“

jež na Židy dopadala stejně jako na ostatní obyvatele habsburského soustátí.³ Hlavní panovníkovou motivací bylo úsilí o blaho státu a zefektivnění jeho fungování. Snaha získat větší kontrolu nad nábožensky a jazykově odlišnými Židy, kteří po staletí žili ve vlastním, v mnoha ohledech uzavřeném světě a výměnou za nemalé finanční odvody požívali poměrně značnou míru vnitřní autonomie,⁴ s tím přímo souvisela.

Zatímco zájem státu o maximální finanční profit ze židovské komunity i na konci 18. století trval, nově se začalo hovořit o nutnosti zvýšit užitečnost Židů prostřednictvím jejich osvěty, rozšíření možností obživy a celkového otupení odlišností jejich života.⁵ Úzce to souviselo se snahami osvícensko-absolutistického státu Marie Terezie a Josefa II. o komplexní reformu školského systému monarchie, o níž se začalo jednat od 60. let 18. století a jež nabrala rychlé tempo zvláště po zrušení jezuitského řádu. Stát, hledající nové cesty k prosperitě po vyčerpávajících válkách, se od 70. let 18. století v nebyvalé míře zaměřil na školství, od jehož rozvoje pod vlastním dohledem si sliboval výchovu morálně uvědomělejších, státu užitečnějších poddaných, kteří přispějí k jeho hospodářskému vzestupu.⁶ Převzal roli garanta vzdělání a nejvyšší školské vrchnosti a snažil se odstranit to, co považoval za hlavní překážky plánované modernizace – nepřehlednou síť zřizovatelů škol, nedostatečný počet škol, jejich rozdílnou kvalitu i proměnlivý obsah učiva.⁷

Josef II. byl prvním evropským panovníkem, jenž legislativně zakotvil a důsledně prosazoval výše uvedené cíle ve vztahu k židovské komunitě. Vítaným pomocníkem z jejího středu mu byli *maskilim*, stoupenci židovského osvícenství (haskaly) – zpočátku nepočteného intelektuálního hnutí, jež se ve druhé půli 18. století zrodilo na území Pruska a postupně v různých podobách šířilo i do dalších židovských komunit Evropy.⁸ Židovští osvícenci usilovali o kulturní a duchovní obrodu židovské společnosti a zároveň její větší přiblížení životu okolní společnosti, v čemž se zájmově setkávali s úsilím josefinského státu. Vzdělávání bylo pochopitelně klíčovou oblastí, skrze kterou hodlali stát i židovští osvícenci prosazovat své cíle. Důležitosti tohoto pole si však byli vědomi též oponenti *maskilim* uvnitř židovské komunity, přívrženci rabínské tradice, a proto právě zde docházelo k velikému pnutí a střetům.

³ Např. nařízení, usilující o zlepšení zdravotního stavu populace habsburské monarchie a s tím související reformy, týkající se smrti a pohřbívání. Srov. Cermanová, „Under the Pressure of the Enlightened State.“ Podobně byl na Židy od května 1786 vztažen i všeobecný manželský patent z 16. 1. 1783. Viz NA, ČG PUBL, 1786–1795, kt. 1161, sign. 43/1, tištěný patent z 3. 5. 1786 zaslaný do Čech z Vídně 20. 5. 1786.

⁴ Srov. Katz, *Tradition and Crisis*, 3–179.

⁵ Srov. Karniel, *Die Toleranzpolitik*, 388–399; Beales, *Joseph II.*, 208–213; Singer, „Zur Geschichte der Toleranzpatente,“ 235–250; Cermanová, „Official Discussions,“ 15–33; též Katz, *Tradition and Crisis*, 217–218.

⁶ Srov. Beales, *Joseph II.*, 307–332; Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, 68–170; Novotný, „Děti státu“; Novotný, *Velké dějiny*, 138–173; Tinková, *Osvícenství*, 230–263 ad.

⁷ Hanzal, „Rozvoj nižšího školství,“ 93–95; Raška, „Hodnotový systém,“ 44–46.

⁸ Literatura k tomuto tématu je velice široká, bádání o různých aspektech vývoje evropské haskaly zažilo zvláště v posledním čtvrtstoletí velký rozkvět. Pro základní orientaci viz Feiner, *The Jewish Enlightenment*. Klasickou prací k vývoji haskaly v českých zemích je Kestenbergladstein, *Neuere Geschichte*, pro podrobnější přehled literatury k tomuto tématu viz bibliografický esej in: Cermanová, „Židovské osvícenství,“ 735–737.

Literatura k počátkům moderního židovského vzdělávání, jež přímo souvisely s rozvojem evropské haskaly a státní politikou osvíceného absolutismu, je široká (srov. pozn. 2 a 8). Téma je nejlépe zpracováno pro německé území, kde vznikla dokonce celá knižní řada věnovaná dějinám židovského vzdělávání.⁹ Její četba je velmi podnětná i pro badatele o téže problematice v rámci habsburské monarchie. Dosavadní výsledky výzkumu počátků moderního židovského vzdělávání na českém území jsou skromnější. K dispozici jsou stále cenné starší práce Ludwiga Singera či Ruth Kestenbergové-Gladsteinové,¹⁰ jež v rámci pojednání o židovských dějinách v českých zemích na konci 18. a počátku 19. století přinesly důležité informace k vývoji zdejší haskaly a vývoji židovského vzdělávání. Z novějších prací je třeba vyzdvihnout především studie Louise Hechtové (viz níže)¹¹ a dosud nejzdařilejší příspěvek k problematice vztahu osvícensko-absolutistického státu a haskaly v kontextu habsburské monarchie, monografii Dirka Sadowského.¹² Paradoxně velmi málo informací (a žádné relevantní moderní zpracování) máme o konkrétních podobách předmoderního tradičního židovského vzdělávání na českém území.

Následující studie se snaží na základě výsledků dosavadního bádání a nově podniknutého archivního výzkumu představit podoby vzdělávání českých Židů ve druhé polovině 18. století. Nejprve v základních rysech nastiňuje tradiční židovské vzdělávání v Čechách a následně v kontextu habsburské monarchie rozebírá snahy josefinského státu o jeho proměnu a prosazení povinného sekulárního vzdělání pro Židy. Pokouší se osvětlit různorodé židovské reakce na tento vývoj a zamýšlí se nad výsledky, k nimž dění na tomto poli vedlo. V centru pozornosti je česká židovská komunita, jež byla tehdejšími centrálními úřady vnímána jakožto nejpokročilejší v habsburské monarchii a v jejímž rámci proto byla hlavní josefinská nařízení týkající se Židů implementována nejdříve.¹³

Tradiční židovské vzdělávání v Čechách 18. století

O konkrétních podobách tradičního vzdělávání českých Židů víme bohužel velmi málo. Obecně platí, že židovské vzdělávání bylo po staletí součástí židovské autonomie, a tudíž zcela v gesci židovské obce.¹⁴ Začínalo již záhy po narození dítěte v rodině a pokračovalo přibližně od pěti let (i dřívějšího věku) v obecní škole – *chederu* – nebo formou soukromé výuky zajišťované *melamedy* – domácími učiteli, které si rodiny platily. Dívky, jejichž vzdělávání cílilo především na osvojení si povinností spjatých

⁹ Knižní řada *Jüdische Bildungsgeschichte in Deutschland* (eds. Ingrid Lohmann, Uta Lohmann), základní přehled publikovaných svazků: www.ingridlohm.de/JF/Schriftenreihe.htm [cit. 27.10.2023].

¹⁰ Singer, „Zur Geschichte der Toleranzpatente“; Singer, „Zur Geschichte der Juden“; Kestenberg-Gladstein, *Neuere Geschichte*.

¹¹ Hecht, „Die Prager deutsch-jüdische Schulanstalt“; Hecht, *Ein jüdischer Aufklärer*; Hecht, „Gib dem Knaben Unterricht“.

¹² Sadowski, *Haskala*. Ačkoli je kniha zaměřena především na Halič, má velké přesahy i pro české území.

¹³ Cermanová, „Official Discussions,“ 36–38.

¹⁴ K její organizaci a funkci v raném novověku viz Sládek, „Raně novověká aškenázská židovská obec.“

s každodenní náboženskou praxí a vedením židovské domácnosti, byly většinou vyučovány doma.¹⁵

Prvotní fáze židovského vzdělávání zahrnovala výuku základů hebrejského čtení, psaní, modliteb, Pentateuchu s komentářem Rašiho a seznámení s Talmudem a jeho komentáři. Trvala zhruba do třinácti let chlapce, tj. věku, do jehož dosažení měl každý židovský otec povinnost zajišťovat synovi výuku. Dalším vzdělávacím stupněm byla *ješiva*, jakási talmudická vysoká škola, kam po ukončení základního vzdělávání pokračovali chlapci, kteří k tomu vykazovali patřičné nadání. Na ješivách, jež existovaly pouze ve větších židovských komunitách a byly vedeny významnými rabíny, se pak dalších pět i více let rozvíjeli ve studiu Talmudu.¹⁶ Ostatní děti vzdělávací proces kolem třináctého roku ukončily a věnovaly se přípravě na budoucí obživu. Úspěšné studium na ješivě bylo v židovské společnosti vysoce ceněno, usnadňovalo společenský vzestup a bylo podmínkou pro možný výkon funkce rabína.¹⁷

Uvedený vzdělávací rámec byl společný všem evropským židovským komunitám. Co se konkrétních podob tradiční židovské výuky týče, existovala pochopitelně lokální specifika. Pro české prostředí je známý kriticky laděný autobiografický popis vzdělávacího procesu, kterým jako chlapec v 60. letech 18. století prošel osvícenec a pozdější učitel na německo-židovských školách v Novém Bydžově a Praze Peter Beer (1758–1838).¹⁸ Beer se dle vlastních slov již od svých čtyř let učil číst hebrejské písmo a od pěti let memorovat vybrané pasáže z Pentateuchu. To probíhalo tak, že učitel žákovi opakovaně (včetně překladu do židovsko-německého dialektu¹⁹) recitoval biblický verš či verše, až je dítě bylo schopno recitovat samo. Následně byl Beer údajně od sedmi let seznamován s Talmudem.²⁰

Beerovo líčení je možno srovnat s podrobnými popisy podoby židovského vzdělávání v Čechách z poloviny 80. let 18. století, jež vznikly v rámci úředního šetření stavu židovské vzdělanosti – s popisem guberniálního rady Josefa Antonína Rieggera z dubna 1786,²¹ popisem pražských židovských starších ze září 1786²² a dalším nesignovaným popisem z téže doby, s největší pravděpodobností z pera cenzora *in hebraicis* Leopolda Tirsche (1733–1788), který se (na rozdíl od předchozích) soustředil na vyšší židov-

¹⁵ Existují však doklady, že také dívky někdy navštěvovaly cheder. Srov. Kaplan, *Geschichte des jüdischen Alltags*, 70.

¹⁶ Pro základní přehlednou informaci o tradičním systému židovského vzdělávání viz Katz, *Tradition and Crisis*, 156–169. Podrobné moderní zpracování tématu v rámci raněnovověkých dějin Židů v Evropě však není k dispozici. Pro podrobnější vzhled do problematiky srov. Kaplan, *Geschichte des jüdischen Alltags*, 62–76, 154–158; Assaf, *Mekorot le-toldot ha-chinuch be-Jisrael*; Breuer, *Oholej Tora*; Fishman, *The History of Jewish Education*.

¹⁷ Srov. Katz, *Tradition and Crisis*, 72–75, 167–168.

¹⁸ K jeho osobnosti, životu a dílu viz Hecht, *Ein jüdischer Aufklärer*.

¹⁹ Tj. jazyka, který používali čeští a moravští židé v běžném styku a jenž se koncem 18. století nazýval Jüdisch-Deutsch či Jüdisch-Deutsche Volkssprache. Jeho jádrem byla jednoduchá němčina kombinovaná s hebrejskými a jidiš výrazy zapisovaná hebrejským písmem.

²⁰ Beer, *Lebensgeschichte*, 7–8.

²¹ Tento text ve vídeňských archivech objevil a představil již Singer, „Zur Geschichte der Juden,“ 191–197. Riegger čerpal své informace včetně kritických poznámek s největší pravděpodobností od učitelů pražské německo-židovské školy, z nichž největší aktivitou vynikal Moses Wiener (viz níže).

²² NA, ČG PUBL, 1786–1795, kt. 1166, sign. 43/30, zpráva pražských židovských starších o povaze židovských studií v Čechách guberniu z 19. 9. 1786.

ské vzdělávání od třináctého roku života.²³ Tyto texty v zásadě potvrzují výše nastíněný vzdělávací rámec i Beerovo líčení, jež se vymyká pouze údajem o velmi brzkém zahájení studia Talmudu. Rozšiřují je však o zajímavé detaily.

Dle popisu pražských židovských starších se děti ve chvíli, kdy základně rozumělo a hovořilo rodným jazykem,²⁴ začaly předříkávat některé texty z Písma týkající se Hospodina, Mojžíšova zákona a poslušnosti dětí vůči rodičům a dítě se vše snažilo opakovat. Od čtyř až pěti do šesti až sedmi let se pak (v chederu či s pomocí domácího učitele) učilo rozeznávat a vyslovovat písmena hebrejské abecedy a také základně číst a odříkávat různé modlitby a požehnání. Následně se v hebrejštině a překladu do židovské němčiny seznamovalo s obsahem Pentateuchu a přibližně od devíti let byla zahájena výuka židovského ústního zákona,²⁵ přičemž se chlapec snažil o samostatnou četbu textů bez punktace.²⁶ Zároveň si opakoval Pentateuch (tj. psanou Tóru) a seznamoval se s ostatními knihami Písma. Jazyk se tak dítě učilo pouze skrze používání, nikoli pomocí gramatiky. Jak zdůraznil Riegger, při výuce i běžné mluvě se v židovském prostředí nepoužíval jiný jazyk než *Jüdisch Deutsch*.²⁷ Posléze se již chlapec věnoval hlavně Talmudu a v tomto studiu pokračoval tak dlouho, dokud nebyl schopen týdně pochopit dvě až tři strany z něj. Je zajímavé, že podle popisu židovských starších i podle Rieggera se údajně teprve v této chvíli začínal učit psát. Jak Riegger upřesnil, šlo pouze o výuku psacího hebrejského písma (kurzivy) a nikoli písma kvadrátního, kterému se věnovali pouze profesionální židovští písaři.

Uvedená fáze výuky trvala do třinácti až čtrnácti let. Co se dělo dále s chlapci, kteří chtěli pokračovat ve studiu, popisuje cenzor Tirsch. Jeho text je velmi zajímavý mj. proto, že vysvětluje dobový systém židovských vzdělávacích titulatur, jež hrály významnou roli ve stratifikaci židovské společnosti.²⁸ Běžně se s nimi setkáváme v různých hebrejsky psaných dokumentech židovské samosprávy, korespondenci či v epigrafických pramenech, ať již jde o donační nápisy na synagogálním textilu či stříbru nebo v náhrobních nápisech. Aby jednotlivé hebrejské termíny více přiblížil chápání nežidovského čtenáře, uvádí Tirsch jejich latinské ekvivalenty. Vysvětluje, že chlapci úspěšní v dosavadním studiu natolik, že zvládli rabínský jazyk Talmudu i hebrejštinu tak, že nepotřebují učitele, získávají titul *Bochur*²⁹ (*iuvenis electus*). Též se jim říká *Student* či *Hausinformator* a smějí začít soukromě vyučovat mladší děti. Jak poznamenal, na vesnicích i ve městech se však této činnosti věnují také různí samozvaní učitelé

²³ NA, ČG PUBL, 1786–1795, kt. 1166, sign. 43/30, Die Einrichtung und Beschaffenheit deren Jüdischen Studien (s.a., s.d.). Na autorství Tirsche (cenzorem *in hebraicis* v l. 1764–1788) ukazuje specifický rukopis dokumentu, který se zdá být totožný s jinými Tirschovými autografy (srov. např. NA, ČG PUBL, 1786–1795, kt. 1164, sign. 43/10, Tirschův podpis na překladech z hebrejštiny pro gubernium z 30. 12. 1784), a také velká autorova obeznamenost s tematikou, včetně používání latinských termínů. K Tirschově cenzorskému působení viz Germanová, „Karl Fischer,“ 7–9.

²⁴ Míňena dobová „židovská němčina“ (*Jüdisch-Deutsch*), viz výše pozn. 19.

²⁵ Hebr. *Tora še-be-al pe*, tj. ústní výklad, objasňující psanou Tóru, zachycený v Talmudu.

²⁶ Tj. bez punktačního systému, kterým se v hebrejštině označují samohlásky.

²⁷ Riegger považoval tento jazyk za zkažené židovské nářečí a na rozdíl od dvorského dekretu (tzv. tolerančního patentu) pro české Židy z 19. 10. 1781, jenž usiloval o jeho odstranění ze všech úředních židovských písemností, považoval za důležité jeho úplné vymýcení z mluvy českých Židů.

²⁸ Srov. Katz, *Tradition and Crisis*, 174–177; Germanová, *Hebrejské zkratky*, 34–45.

²⁹ Resp. *bachur*, srov. Katz, *Tradition and Crisis*, 167.

(*Schulmeister*), kteří vyučují hlavně děti z chudých rodin, jež nemají na to, aby najaly řádného domácího učitele. Tyto samozvané učitele nikdo nejmenoval a stávají se jimi ti, kteří se nedokáží uživit jinak. Nemají přesně stanovený plat, dostávají obvykle za každé dítě týdně 3, 5 či 7 grošů a záleží čistě na rodičích, jsou-li jim ochotni své dítě svěřit. Jak Tirsch pokračuje, pokud chce *Bochur* dále studovat, odchází do většího města, kde je vyšší náboženská škola – *ješiva* (*universitas*) vedená významným rabínem. Studenti si mohou ješivu i rabína svobodně vybírat a často za ním cestují velmi daleko – v Čechách typicky do Prahy. Rabíni, kteří vedou ješivu, nepobírají přitom od místní židovské obce za svou výuku plat a dostávají nanejvýš občas od zámožnějších žáků dárky. Studenty ješiv nejsou pouze svobodní mládenci, nýbrž i ti, kteří se již oženili a mají děti. Jelikož všichni studenti nejsou schopni financovat svůj život, židovské obce je tradičně podporují. Přivydělávají si jako soukromí učitelé či ve službách obce a je běžné, že je o šabatou vždy někdo pohostí. Studenti se obsáhlému a časově náročnému studiu Talmudu věnují mnohdy do dvaceti až třiceti let i déle.

Dále Leopold Tirsch vysvětluje podmínky, za kterých se udělují vyšší židovské tituly. Židé používají tradičně dva hlavní tituly určující výši dosaženého vzdělání – nižší titul *Chober* (*Socius*)³⁰ a vyšší titul *Morenu* (*Doctor noster*).³¹ *Chober* získává ten, kdo v Tóře a Talmudu natolik pokročil, že dokáže zcela samostatně pokračovat v jejich studiu. Ačkoli může být tento titul udělen svobodnému studentovi, obvykle se uděluje až po sňatku. V Praze tak smí učinit pouze vrchní rabín, na venkově krajský rabín. Akt udělení probíhá tak, že rabín zašle příslušnému kandidátovi oficiálně potvrzený diplom a zároveň věc oznámí představeným židovské obce. Dotyčný je pak o následujícím šabatou za přítomnosti celé obce vyvolán k předčítání z Tóry. Se získáním titulu *Chober* se zároveň pojí i získání titulu *Rabi*,³² který nelze získat nijak jinak. Jak Tirsch poznamenal, přestože by mělo být získávání titulů bezplatné, stává se, že se je někteří bohatí Židé snaží získat skrze úplatky.

Vyšší titul *Morenu* je méně častý a uděluje se pouze největším židovským učencům. Pro jeho získání je nutná velká zručnost v zákonech, Mišně a Talmudu, jež umožňuje učenici rozhodovat v židovských právních záležitostech. V Praze se těm, kteří mají titul *Morenu*, říká též juristé (*Juristen*). Ve velkých městech uděluje titul vrchní rabín, na venkově krajský rabín a vše postupuje stejně jako v případě titulu *Chober*. Je-li v židovské obci více jedinců, kteří mají titul *Morenu*, je tamější vrchní či krajský rabín titulován též *More Morenu* (*doctor doctorum*).³³ Vrchní rabín v hlavním městě je jinak titulován také *Roš ješiva* (*Caput vel Rector universitatis*), neboť vede zdejší ješivu. K ruce má kolegium tří až pěti dalších rabínů s titulem *Morenu*, kteří se všeobecně nazývají *Appellanten* či *Oberjuristen*.³⁴ Dále v Praze existují i nižší juristé (*Unterjuristen*), také podřízení vrchní-

³⁰ Resp. *chaver*, srov. Katz, *Tradition and Crisis*, 167; Cermanová, *Hebrejské zkratky*, 37.

³¹ Srov. Katz, *Tradition and Crisis*, 167–168; Cermanová, *Hebrejské zkratky*, 34–36.

³² Srov. Cermanová, *Hebrejské zkratky*, 34–35.

³³ Jak Tirsch podotýká, titul *Chober* lze přirovnat k titulu *Magistro Philosophiae*, titul *Morenu* k titulu *Doctor Juris und Theologiae* a *More Morenu* k titulu *Rectori universitatis*.

³⁴ *Oberjuristen* (resp. *Apellanten*), členové vyššího rabínského soudu (*be dina raba*), byli po vrchním rabínovi (*av beit din*) nejvyššími duchovními představiteli pražské židovské obce. Měli stanovené pořadí a první z nich byl jejich předsedou (*roš beit din*). K tomu viz Putík, „The Prague Jewish Community,” 64–65.

mu rabínovi, kteří tvoří konsistorium rozhodující v méně závažných náboženských záležitostech. S výjimkou vrchního pražského rabína a rabínů krajských nepobírá nikdo z dalších zmíněných hodnostářů za svou pozici plat.

Jak poznamenali v závěru své zprávy židovští starší, málokdo ze studentů ješiv usiluje o to, aby v budoucnu získal post rabína, neboť to nedává naději na dobrou existenci. Řada z nich se proto zároveň věnuje i studiu světských věd (zejména chirurgii) či obchodu. Jak zdůraznili, Židé se od okolní společnosti odlišují především tím, jak velký význam přičítají studiu, s nímž by židovský muž neměl v podstatě nikdy přestat.³⁵ Z popisu tak jasně vyplývá, že tradiční židovské vzdělání, jež bylo potřebné především pro život v souladu s náboženskými předpisy judaismu, mělo hlavní uplatnění v náboženské praxi. Pouze u zlomku jedinců bylo prostředkem k zisku profesionálního postu rabína a obživě.

Úsilí josefinského státu o prosazení povinného sekulárního vzdělávání Židů

Josef II. nastínil své záměry stran židovské minority v habsburské monarchii poprvé v listu (*Handbillet*) z 13. května 1781 adresovaném šéfovi Česko-rakouské dvorské kanceláře a uherskému dvorskému kancléři, jenž byl následně dvorským dekretem ze 16. května oznámen zemským úřadům.³⁶ Panovník se v něm v postupném sledu, s deklarovaným cílem učinit Židy užitečnějšími pro stát, zabýval otázkou jejich jazyka, sekulárního vzdělávání, problematikou cenzury a knihtisku židovských knih, způsoby obživy a odlišnostmi židovského oděvu.

Předně zde vyhlásil záměr, odstranit během dvou až tří let „národní jazyk“ (*National-sprache*) Židů ze všech židovských úředních písemností a nahradit jej jazykem obvyklým při soudních jednáních v zemi. Tento cíl mělo za podmínky, že tak nebude nijak dotčeno židovské náboženství („jedoch ohne mindester Beirung ihres Gottesdienstes und Glaubens“), podpořit zřizování tzv. normálních škol při každé hlavní synagoze pod vedením zemských školních komisí. Židům mělo být, bude-li to třeba, povoleno též navštěvovat existující veřejné (křesťanské) školy. Zámožnější Židé neměli být vyloučeni ani z univerzitního studia a obdobně jako k ostatním poddaným se k Židům mělo přistupovat i ve věcech cenzury. Aby oslabil pro ně charakteristickou obchodní činnost, hodlal panovník Židům povolit, aby se za přesně stanovených podmínek (na pronajaté půdě) věnovali i zemědělské činnosti, provozovali továrny a manufaktury i nejrůznější další profese včetně uměleckých činností, pokud k nim získají vzdělání. Zároveň oznámil, že mají být odstraněna všechna ponižující nařízení, nutící Židy nosit odlišný oděv či znamení, a že od každého zemského úřadu monarchie očekává realizaci výše uvedených ustanovení.

Panovníkovy záměry byly pro řadu současníků šokující. Takřka okamžitě se začaly objevovat brožury vyjadřující názory ve prospěch tolerance Židů i proti ní a vzrušené

³⁵ Tomu odpovídala i vysoká úcta, které se židovští učenci v tradiční židovské společnosti těšili. Proto nebyly výjimkou případy, kdy se chudý učenec přičlenil do bohaté rodiny, jež touto cestou zvýšila svou prestiž. Srov. Katz, *Tradition and Crisis*, 174–175.

³⁶ Znění listu, včetně stanovisek členů Státní rady: Pribram, *Urkunden und Akten*, 440–442; srov. Karniel, *Die Toleranzpolitik*, 381–387; Cermanová, „Official Discussions,“ 10–14.

diskuze probíhaly také na úrovni centrálních a zemských úřadů.³⁷ Josef II. neměl původně v plánu vydávat pro Židy jednotlivých provincií monarchie žádná další zvláštní nařízení a očekával okamžité plnění květnového dekretu. Nejvyšší zemské úřady, české gubernium nevyjímaje, se však k požadavkům stavěly zdrženlivě a panovník byl proto nakonec nucen postupně pro jednotlivé země vydat zvláštní závazné dokumenty upravující postavení a život tamějších Židů – tzv. toleranční patenty.³⁸ Prvním z nich byl dvorský dekret pro české Židy z 19. října 1781, který formálně sice ještě patentem nebyl, avšak získal jeho charakter zpětně, pod vlivem dalších panovníkových kroků.³⁹ Příčinou tohoto českého prvenství bylo přesvědčení nejvyšších úřadů, že požadované změny půjde právě v Čechách nejsnáze prosadit. Jednak proto, že zde žila početná židovská komunita, jejíž utěšený stav dával dobrou naději na možnosti její implementace, jednak proto, že se ke změnám vstřícně stavěla i zemská vláda.⁴⁰

Říjnový „toleranční patent“ pro české Židy řešil jednotlivá témata ve stejném sledu jako květnový dekret a potvrzoval většinu jeho ustanovení. Židé měli ve lhůtě dvou let začít ve veškerých svých úředních dokumentech používat pouze zemský jazyk. Bylo jim nařízeno zakládat tzv. židovské normální školy pod vedením zemské školní komise, přičemž měla být zachována zásada, že nebude jejich výukou nijak dotčeno židovské náboženství. Pokud by rodiče neměli možnost poslat své děti do židovské normální školy, směli využívat škol křesťanských. Přístup na vyšší školy a univerzity byl oproti květnovému listu výslovně povolen všem, a nikoli pouze bohatým Židům. Dekret se nově podrobněji věnoval otázce získávání učitelů do nových škol a vyzval Židy, aby tam, kde již mají nějaké své (židovské) školy, sami vyslali schopné lidi, kteří by se mohli vzdělávat a stát učiteli v nových školách. Učebnice matematiky, němčiny, zeměpisu či dějin měli Židé používat stejně jako křesťané a nově měli navrhnout pouze vlastní učebnici morálky. Problematiku cenzury,⁴¹ četby knih a knižního obchodu řešil dekret stručně a zcela v souladu s květnovým listem. Co se rozšířených způsobů obživy týče, potvrdil, že Židé si smějí na dvacet a více let pronajmát zemědělskou půdu, avšak pouze tam, kde již žijí, a při zachování zásady, že se v žádné lokalitě nezvýší počet povolených židovských rodin.⁴² Co se ostatních sfér obživy týče, dekret Židům výslovně povolil, vyučit se různým řemeslům u křesťanských mistrů a provozovat je podle všeobecně

³⁷ Srov. Karniel, *Die Toleranzpolitik*, 388–393; Singer, „Zur Geschichte der Toleranzpatente,“ 243–248; Kuděla, „Zeitgenössische Reaktionen“; Voit, „Brožurková válka.“

³⁸ Beales, *Joseph II*, 203–208; Karniel, „Zur Auswirkung der Toleranzpatente,“ 203. Chronologický přehled všech židovských patentů: Karniel, „Zur Auswirkung der Toleranzpatente,“ 204 a *Die Toleranzpolitik*, 572.

³⁹ Jeho oficiální znění bylo vícekrát publikováno. Nejspolehlivější verzi poskytuje: [Kropatschek], *Handbuch*, Bd. 4, 7. Abt., 62–66. O několik let pozdější Cramerovo vydání, odkud jej do přílohy své knihy přejal i J. Karniel, obsahuje několik drobných překlepů (viz Cermanová, „Official Discussions,“ 33). Cramer, *Gesetzsammlung*, 129–132; Karniel, *Die Toleranzpolitik*, 574–575.

⁴⁰ Podrobně o okolnostech vydání dvorského dekretu z 19. 10. 1781 pro české Židy Cermanová, „Official Discussions.“

⁴¹ Podrobněji k cenzuře a knihtisku hebrejských knih za Josefa II. Cermanová, „Karl Fischer,“ 7–20; Cermanová, Marek, *Na rozhraní*, 102–115; Cermanová, „Úpadek a vzestup hebrejského knihtisku,“ 215–224.

⁴² V prvních letech této činnosti směli Židé využít křesťanských pomocníků, směli využívat tažného dobytka, pastvin a chalup. Úsilí státu přivést Židy k zemědělské činnosti však nebylo příliš úspěšné.

platných nařízení. Stejně tak jim bylo povoleno povoznictví, provozování manufaktur a továren a velkoobchodní i maloobchodní činnost.

Z textů květnového i říjnového dekretu je jasné patrné, že otázky židovského jazyka a vzdělávání byly pro panovníka při hledání nejefektivnějších cest k modernizaci života Židů a jeho důsledné kontrole zásadní. Jeho hlavními cíli bylo, maximálně mezi Židy rozšířit zemský jazyk (němčinu), oslabit jejich jazykovou odlišnost a zároveň implementovat do jejich života povinné sekulární vzdělávání, jež mělo doplnit dosud zcela dominující vzdělávání náboženské a přiblížit myšlenkový svět i praktický život Židů většinové (nežidovské) společnosti.

Židovské snahy o proměnu tradičního vzdělávání: osvícenci versus rabíni

Porovnáme-li výše nastíněný obsah nižšího židovského vzdělávání v jeho tradiční podobě se vzděláváním běžným ve většinové společnosti, nelze přehlédnout jeho odlišné zaměření. Necítilo pouze na zisk základní gramotnosti, nýbrž snažilo se židovskému dítěti od raného dětství vštípit zásady židovského náboženského zákona, určujícího do detailu židovský život. Židovské vzdělávání ve své tradiční podobě hrálo tedy zásadní roli v procesu uchovávání židovské identity, a proto není nijak překvapivé, že většina židovské společnosti pohlížela na změny, které se v této oblasti snažil od 80. let 18. století prosazovat stát, s rozpaky a nedůvěrou.⁴³

Nadšení budily zpočátku pouze v úzkém kruhu židovských osvícenců. Z nich nejznámější reakci sepsal Naftali Herz Wessely (1725–1805), původem dánský Žid, jenž počátkem 80. let 18. století pobýval v Berlíně a spolupracoval s „otcem“ berlínské haskaly Mosesem Mendelssohnem na jeho osvícenských projektech. Wesselyho *Divrej šalom ve-emet* (Slova míru a pravdy, Berlín 1782), adresovaná na titulním listu Židům, žijícím pod vládou „velikého císaře [Josefa II.], jenž miluje lid a činí šťastným lidské pokolení“, představují první židovsko-osvícenský programový text týkající se vzdělávání.⁴⁴ Během 90. let 18. století byly přeloženy do francouzštiny, italštiny a němčiny a hned po svém uveřejnění r. 1782 vyvolaly mezi evropskými židovskými vzdělanci značnou odezvu. Na jedné straně vzbudily ostře negativní reakce tehdejších nejvýznamnějších rabínských autorit, na straně druhé Wesselyho opakovaně podpořili další židovští osvícenci.⁴⁵

Jablkem sváru byla autorova snaha postavit na stejnou úroveň „učení člověka“, vycházející z lidského rozumu a zahrnující světské vědy včetně morálky na straně jedné, a v Tóře zakotvené „učení Hospodinovo“ na straně druhé. Učení člověka připsal Wessely přitom zvláštní význam a učinil z něj důležitý krok na cestě k pochopení Tóry.

⁴³ K recepci josefinských reforem českými Židy viz Cermanová, „Židovské osvícenství“, 128–129; Kestenberg, 34–94. Zatímco Židé všeobecně vítali zrušení všech odlišujících znaků či zvláštních židovských poplatků, překotnost reforem a zásahy do tradičního židovského života mezi nimi budily (s výjimkou úzkého okruhu osvícenců) velké znepokojení.

⁴⁴ Srov. Wessely, *Worte des Friedens und der Wahrheit*; Eliav, *Jüdische Erziehung*, 49–64; Feiner, *The Jewish Enlightenment*, 87–104; Hecht, „Gib dem Knaben Unterricht“, 118–120 ad.

⁴⁵ Podrobně k této kontroverzi Feiner, *The Jewish Enlightenment*, 139–162. Z rabínského tábora se k Wesselyho návrhům vstřícněji stavěli pouze rabíni vývojově specifických severoitalských židovských obcí. Tamtéž, 177–182.

Hlavním cílem židovského vzdělávání již podle něj do budoucna nemělo být studium Talmudu. Analogicky ke křesťanskému studiu teologie se podle něj toto intelektuálně a jazykově obtížné studium mělo stát nejvyšším stupněm židovského vzdělávání, jenž bude určen pouze vzdělaným elitám. Zatímco v dřívějších dobách náboženského pronásledování Židů bylo soustředění Židů na náboženské studium pochopitelné, ve věku tolerance po josefinských reformách ztratilo již podle něj opodstatnění. Výuka širokých židovských vrstev by tak měla do budoucna obsahovat základy světského vědění a židovského náboženského učení a měla by zohledňovat schopnosti dítěte.⁴⁶

První z řady odmítavých reakcí na Wesselyho spis přišla od uznávaného pražského rabína Jechezkela Landaua (1713–1793),⁴⁷ jenž, stejně jako Wessely, reagoval zároveň na říjnový „toleranční patent“ Josefa II. pro české Židy. Své stanovisko vyjádřil Landau nejprve v nedochovaném kázání z ledna 1782 a poté znovu téhož roku ve známém kázání, jež pronesl o šabatu před svátkem Pesach (*Šabat ha-gadol*) 23. března 1782.⁴⁸ V tomto textu, jenž se jako řada jeho dalších projevů nese v duchu loajalismu vůči rakouskému státu, Landau nejprve oslavil Josefa II. za to, že se rozhodl pozdvihnout Židy z ponížení a vyzval své souvěrce, aby se nadále chovali uctivě v zemi, kde jsou pouhými hosty. Jasně (jako užitečnou) přivítal také panovníkovu snahu, naučit Židy správně zemskému jazyku. Ve zbytku kázání však vyjádřil obavy z důsledků, jež může sekulární vzdělání do židovského života přinést. Nesměřoval je vůči panovníkovi, k jehož poslušnosti Židy opakovaně vyzýval, nýbrž vůči „filozofům“ (tj. osvícencům) uvnitř židovské komunity, v jejichž aktivitách viděl největší nebezpečí: „Základem všeho je víra, nikoli rozum nebo filozofické dotazování [...] Naším úkolem není zkoumat tradice obdržené od našich předků kriticky [...]. Kdokoli hovoří a píše o věcech víry na základě rozumu, nemůže víře pomoci, nýbrž ji pouze oslabí.“⁴⁹

V té souvislosti Landau napadl Wesselyho, „zkaženého muže z našeho vlastního lidu, který bezostyšně tvrdí, že Tóra není vůbec důležitá, [...] že pravidla společenského chování jsou důležitější než Tóra.“ A pokračoval: „Nyní k podstatě věci – hodnotě pravidel společenského chování a znalosti gramatiky jazyků, kterými hovoří naši sousedé. Já též uznávám tyto věci. Vláda učinila velkou laskavost rozhodnutím, učit naše děti hovořit správně. [...] O nikom nelze říci, že umí jazyk, pokud neumí mluvit gramaticky správně. [...] Ti, kteří jsou bohobojní [...] budou schopni zvládnout obojí, učinit z Tóry základ a zároveň se učit správně hovořit a chovat.“⁵⁰

Z řečeného jasně vyplývá, v čem Landau, jenž proti Wesselymu bojoval i později v dopisech adresovaných různým evropským rabínům,⁵¹ viděl největší nebezpečí. Obecně vítal rozhodnutí, aby Židé získali lepší znalost zemského jazyka a učili se základy světských věd, které potřebují ke svému životu. Velmi dobře si však uvědomoval, že s takto rozšířeným vzděláním a lepší jazykovou znalostí se Židé dostanou do pokušení

⁴⁶ Hecht, „Gib dem Knaben Unterricht,“ 119.

⁴⁷ K osobnosti Landaua a jeho působení v čele pražské židovské komunity srov. Sládek, „Ezekiel Landau“; Flatto, *The Cabbalistic Culture*; Flatto, „A Tale of Three Generations,“ 295–298; Cermanová, „Jechezkel Landau“ ad.

⁴⁸ Saperstein, *Jewish Preaching*, 359–373.

⁴⁹ Saperstein, *Jewish Preaching*, 367–369.

⁵⁰ Saperstein, *Jewish Preaching*, 365, 366.

⁵¹ Flatto, „A Tale of Three Generations,“ 297.

Markus Klauber, Portrét vrchního pražského rabína Jechezkela Landaua (1713–1793), 20. léta 19. století. Židovské muzeum v Praze, inv. č. 12.565. Autor rytiny, amatérský rytec Markus Klauber (1771–1825), působil ve 20. letech 19. století jako učitel kupeckého účetnictví na pražské Israelitské hlavní škole.

číst mnoho dalších textů, jež jim uberou čas, který by jinak mohli věnovat náboženskému studiu a jež je v konečném efektu mohou vést k pochybnostem o víře. To vnímal jako hlavní hrozbu, a proto v kázání opakovaně Židy vyzýval, aby krom poslušnosti vůči panovníkovi lpěli především na své víře. Proto také společně s dalšími rabíny kritizoval i největší projekt berlínské haskaly, Mendelssohnův překlad Pentateuchu do němčiny s komentářem (*Biur*).⁵² Přestože překlad nijak nezpochybňoval svatost biblického textu, rabíni vycítili, že jeho hlavním cílem není ani tak usnadnit židovským čtenářům porozumění svatému textu jako spíše využít Tóru k rychlejšímu zvládnutí němčiny.

Wesselyho koncept, zdůrazňující význam světského vzdělání, jehož osvojení mělo dokonce předcházet osvojení si učení náboženského, se pochopitelně stoupencům rabínské tradice jevil jako velmi nebezpečný. Ohrožoval výlučnou pozici náboženství v rámci židovského vzdělávání a ve své podstatě mířil i proti tolerančnímu příslibu, deklarovanému ve dvorském dekretu z 19. října 1781, že se výuka na nově zakládaných sekulárních židovských školách nijak nedotkne náboženství a náboženské výuky. Tohoto faktu si byla rabínská strana velmi dobře vědoma, v následujících letech na něj

⁵² Celé dílo vyšlo pod názvem *Netivot ha-šalom* [Stezky míru] v Berlíně r. 1783. Srov. Feiner, *The Jewish Enlightenment*, 130–134; Zinberg, *A History of Jewish Literature*, 25–58 ad. K Landauově kritice *Biuru* a vztahu k Mendelssohnovi viz Flatto, *The Cabbalistic Culture*, 70–75.

opakovaně poukazovala a stát na tuto argumentaci slyšel. Věděl, že dodržení této pro rabíny (a koncem 18. století i většinu židovské komunity⁵³) zásadní podmínky, je důležitým předpokladem rychlé a bezkonfliktní implementace základního sekulárního školství do židovského prostředí.

Z řečeného vyplývá, v čem do budoucna spočíval hlavní bod sváru mezi židovskými osvícenci, kteří usilovali o zásadní reformu židovského vzdělávání, a přívrženci rabínské tradice. Ani jedna ze stran nezpochybňovala užitečnost základů světského vzdělání pro Židy, šlo však o jeho množství a vztah ke vzdělání náboženskému. Zatímco osvícenci usilovali o to, aby byla do kurikula nových židovských škol prosazena vedle všech světských předmětů také zásadně zreformovaná výuka náboženství, jejich oponenti trvali na dodržení státního příslibu nevmešování se do náboženské sféry a na dvojkojnosti vzdělávání Židů, jež mělo probíhat souběžně v tradičních židovských náboženských školách a v nově zakládaných židovsko-německých školách, popř. křesťanských školách. V možném prolomení hranice a přesunu náboženského vzdělávání do normálních škol pochopitelně viděla přímé ohrožení svého vlivu i židovské víry a snažila se mu všemi možnými prostředky bránit.

Zakládání německo-židovských škol v Čechách v kontextu habsburské monarchie

Jak bylo zmíněno výše, zavedení vzdělávací povinnosti pro Židy, zakotvené v českém prostředí ve výše zmíněném dvorském dekretu z 19. října 1781, úzce souviselo s obecnou školskou politikou Marie Terezie.⁵⁴ Jedním z jejích základních dokumentů byl Všeobecný školní řád z 6. prosince 1774,⁵⁵ zahrnující hlavní zásady nového jednotného nižšího školství v habsburské monarchii. Stanovil povinnost školní docházky pro všechny děti od 6 do 12 let, kterým jejich rodiče nemohou zajistit soukromou výuku. Nařídil vybudování nové sítě nižšího školství, sestávající na nejnižší úrovni ze škol triviálních při každé farnosti v menších městech a na vesnicích, ze škol hlavních ve větších městech a vzorových škol normálních v každém hlavním zemském městě, jež měly být též vzdělávacími ústavami nových učitelů. Řád se podrobně věnoval způsobu zřízení těchto škol, jednotně pro ně stanovil náplň i časy výuky, povinnosti žáků, parametry vzdělání učitelů i metodické pokyny pro jejich činnost včetně kontrolních mechanismů. Zároveň předepsal povinnost zkoušky v hlavní či normální škole také domácím učitelům a jasně stanovil strukturu školské správy, do jejíhož čela v každé zemi postavil školní komisi. Ta pražská byla ustavena již roku 1775 a referentem pro normální školy se stal katolický kněz Ferdinand Kindermann, hlavní architekt nového systému nižšího školství v Čechách,⁵⁶ který ještě téhož roku stál u zrodu pražské normální školy⁵⁷ a o sedm let později i první takovéto školy židovské. Ačkoli implementaci nového školského systé-

⁵³ Srov. níže pozn. 131.

⁵⁴ Viz výše pozn. 6.

⁵⁵ Plné znění řádu: [Kropatschek], *Sammlung*, Bd. 7 (1774-1776), 116-137 (No. 1629); srov. Hanzal, „Rozvoj nižšího školství,“ 95-96.

⁵⁶ Viz Hanzal, *Ferdinand Kindermann*.

⁵⁷ Srov. Hanzal, „Rozvoj nižšího školství,“ 97-101; Raška, „Hodnotový systém,“ 47-49.

mu brzdila řada těžkostí a především nízká školní docházka, dařilo se problémy díky tlaku a kontrolním mechanismům postupně překonávat a během 80. a 90. let 18. století narůstal počet škol i žáků.⁵⁸

Také do židovského školství vstoupil habsburský stát rázně a české země sehrály v jeho rámci vzorovou úlohu. Zatímco všechny podstatné intelektuální podněty k obrodě židovství a židovské společnosti vzešly během 18. století z německých zemí, ať již šlo o osvícenské projekty Mosese Mendelssohna, časopis *Meassef* či Wesselyho programový spis *Divrej šalom ve-emet*, praktické realizaci osvícenských pedagogických myšlenek (zakládání moderních škol) se na německém území příliš nedařilo⁵⁹ a habsburská monarchie byla jednoznačně rychlejší. Důvodem byl fakt, že zatímco na německém území musely moderní (osvícenské) židovské školy často tvrdě bojovat o uznání státem, v habsburské monarchii se hlavním organizátorem a iniciátorem německo-židovského školství stal stát sám.

První moderní německo-židovská škola v habsburské monarchii, *Israelitische Hauptschule*, vznikla v Praze a byla údajně jednou z nejhezčích škol celého království.⁶⁰ Dějiny školy, jež existovala až do poloviny 19. století,⁶¹ jsou dobře známé. Podrobné informace o jejích počátcích obsahuje již Böhmová publikace o vzniku a šíření normálního školství v Čechách z r. 1784.⁶² Hned následujícího roku sepsal první kroniku školy její učitel a pozdější ředitel Moses Wiener a ve 30. letech 19. století následovaly dvě další publikace k dějinám školy z pera ředitele Johanna Wanniczeka a učitele matematiky Herze Klabera.⁶³ Nepostradatelný výzkum a vyhodnocení vídeňských pramenů k počátkům moderních židovských škol v českých zemích provedl počátkem 30. let minulého století Ludwig Singer⁶⁴ a širší moderní studii o dějinách pražské hlavní školy sepsala Louise Hechtová.⁶⁵

Jednání o zřízení pražské Israelitské hlavní školy proběhlo již měsíc po vydání dvorského dekretu z 19. října 1781, který zřizování škol nařídil, 19. listopadu 1781, což svědčí o principiálně pozitivním přístupu pražských Židů k celé věci i o šikovném diplomatickém postupu Ferdinanda Kindermanna.⁶⁶ Kindermannovi se od počátku podařilo

⁵⁸ Hanzal, „Rozvoj nižšího školství,“ 105–116.

⁵⁹ Hecht, „Gib dem Knaben Unterricht,“ 123–124. Do 20. let 19. století vzniklo v německých zemích pouze sedm moderních židovských škol (Berlín, Vratislav, Halberstadt, Dessau, Seesen, Frankfurt n/M, Wolfenbüttel). Většinou vznikly ze židovské iniciativy a snažily se implementovat pedagogické osvícenské zásady a sjednotit sekulární a židovské vzdělání. K tomu podrobně Eliav, *Jüdische Erziehung*, 91–182.

⁶⁰ Srov. Böhm, *Historische Nachricht*, 145; Wiener, *Nachricht*, 24; Singer, „Zur Geschichte der Toleranzpatente,“ 260–261, 299.

⁶¹ Zatímco na řadě míst habsburské monarchie zanikly židovské normální školy záhy po smrti Josefa II., pražská škola existovala až do r. 1850, kdy v souvislosti se vznikem Josefova (pražské Židovské město přestalo být samosprávnou jednotkou) změnila charakter a jméno a stala se z ní všeobecná hlavní škola. Hecht, „Die Prager deutsch-jüdische Schulanstalt,“ 215.

⁶² Böhm, *Historische Nachricht*, 137–147.

⁶³ Wiener, *Nachricht*; Wanniczek, *Geschichte*; Klaber, *Beschreibung*.

⁶⁴ Singer, „Zur Geschichte der Toleranzpatente,“ 256–262.

⁶⁵ Hecht, „Die Prager deutsch-jüdische Schulanstalt.“

⁶⁶ „Er trat mit den Vorstehern der Judenschaft zusammen, erklärte ihnen vorläufig [...] die Vortheile des deutschen Unterrichts, und suchte von den andern Seite alle Hindernisse und Schwierigkeiten, die hin und wieder im Wege standen zu beheben.“ Wiener, *Nachricht*, 22–23.

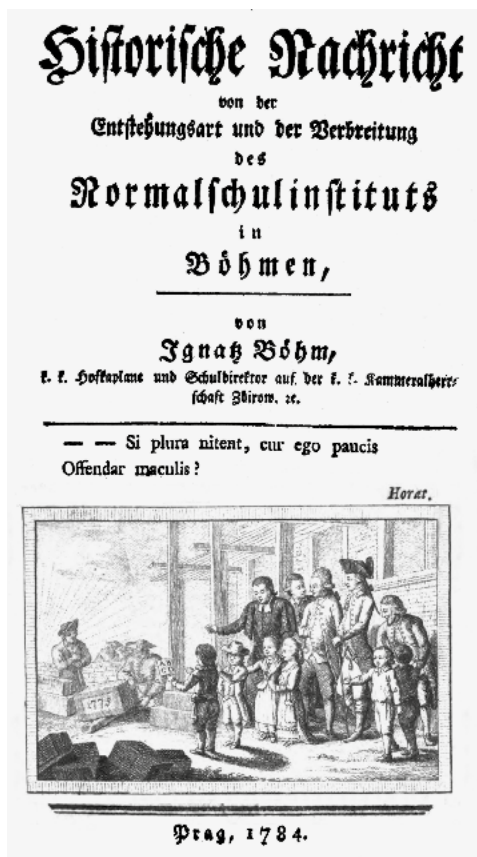
Moses Wiener. *Nachricht von dem Ursprunge und Fortgange der deutschen jüdischen Hauptschule zu Prag.* Prag: Joh. Jos. Diesbach [1785].

do jednání o vzniku školy vtáhnout všechny předáky židovské komunity. Zmíněného listopadového jednání na židovské radnici se vedle něj zúčastnili vrchní pražský rabín Jechezkel Landau, primas pražské židovské obce Jisrael Šimon Frankl, zemský primas Joachim Popper, sedm dalších předáků pražské židovské obce a dva přísedící rabínského soudu (vrchní juristé). Výsledkem byla dohoda všech zúčastněných na kompromisu, který umožnil rychlé otevření školy.⁶⁷ Podle ní měla škola vyučovat v německém jazyce čtení, psaní, počty a morálku a Židé pro ni oproti všeobecnému školskému řádu získali některé výjimky: chlapci ji měli navštěvovat až od deseti let, čímž byl poskytnut dostatečný prostor pro jejich předchozí náboženskou výchovu, a nižší byl i počet vyučovacích hodin, stanovený v zimě na dvě a v létě na čtyři hodiny denně (krom pátku a soboty).⁶⁸ Židovská obec přislíbila adaptovat pro školu dům⁶⁹ i zajišťovat platy čtyř

⁶⁷ Protokol z jednání: Wanniczek, *Geschichte*, 10–11.

⁶⁸ Letní i zimní kurz trval pět měsíců a byl ukončen veřejnou zkouškou, viz Wiener, *Nachricht*, 26, 36.

⁶⁹ Škola se nacházela v židovském obecním domě č. 208 s prostorným dvorem na kraji ghetta nedaleko Vltavy u hřbitova (Stará poštovská/Břehová ul.; zbourán 1908). Původně se zde vyučovalo ve třech učebnách zřízených v patře a byl zde také zkušební sál.

Ignatz Böhm. *Historische Nachricht von der Entstehungsart und der Verbreitung des Normalinstitut in Böhmen.* Prag: [s.t.n.] 1784.

učitelů.⁷⁰ Přípravy běžely rychle⁷¹ a škola byla slavnostně otevřena za necelý půlrok, 2. května 1782.⁷²

Její otevření bylo dle dobových svědectví spojeno s celodenní slavností a masovou účastí obyvatel židovského města. V šest hodin ráno ji zahájily modlitby a chvalo zpěvy v hlavních pražských synagogách, na něž v devět hodin navázalo slavnostní shromáždění v Maiselově synagoze. Zazněly zde pro tuto příležitost složené hebrejské chvalo zpěvy od vrchního rabína Landaua, který poté pronesl dlouhou modlitbu za císaře. Následoval průvod k nové škole, v jejímž zkušebním sále zazněla za přítomnosti členů zemské školní komise v čele s hrabětem Clarym a F. Kindermannem, mnoha zástupců vysoké šlechty, vrchního rabína Landaua, přísedících rabínského soudu, primase

⁷⁰ Na zmíněném setkání se řešila i otázka výběru nejvhodnějších učitelských kandidátů, učebnic a budoucí zřízení dívčí školy. Podrobně Wanniczek, *Geschichte*, 10–11.

⁷¹ O zprovoznění školy se dle Wanniczeka zasloužili hlavně pražský primas Frankl a obecní starší Markus Salomon Eidlitz a Lazar Grünhut, které zemská školní komise jmenovala školními dozorcí. Zvláštní zásluhu měl Grünhut, jenž vedl stavbu, na kterou i sám přispěl. Wanniczek, *Geschichte*, 12; Wiener, *Nachricht*, 23.

⁷² Podrobný popis slavnostního otevření Wiener, *Nachricht*, 32–34; Wanniczek, *Geschichte*, 13–16.

Frankla a starších řeč židovského učitele Pinkase Kollina o blahodárném vlivu normální školy na vzdělání, v níž vyzdvihl zásluhy Josefa II. o židovskou komunitu.⁷³

Škola podle všeho zpočátku vzbuzovala alespoň u části pražských Židů pozitivní reakce. Dosvědčují to zprávy o první veřejné zkoušce po půlroce fungování instituce, 5. září 1782, která údajně přilákala obrovské množství přihlížejících,⁷⁴ i podrobné líčení vzniku školy ve zmíněné Böhmově publikaci.⁷⁵ Zásadní vliv na to zcela jistě měl diplomatický přístup úřadů, jež netlačily židovskou obec při jednáních do krajních pozic a získaly tak pro školu všeobecnou podporu. Napomáhala tomu i existence funkcí dvou židovských školních dozorců (*Schulaufseher*), kteří sloužili jako prostřední článek mezi školou a úřady.⁷⁶ Neméně podstatné bylo, že po počátečním váhání poskytl stát nakonec na zakládání židovských normálních škol jednorázovou podporu ve výši 3 000 zl. (1 500 zl. pražské židovské obci a 1 500 zl. zemskému židovstvu) z příjmů ze židovských sňatků,⁷⁷ že výuka chlapců byla bezplatná a že provoz školy i platy učitelů vzala na sebe pražská židovská obec.⁷⁸ Pro dívky ovšem výuka bezplatná nebyla. V dívčí škole, jež byla otevřena 5. října 1784, se školné platilo a prominuto mohlo být jen nejhudším dívkám.⁷⁹

Ve škole byly zpočátku tři třídy a tři učitelé, což bylo po půlroce navýšeno na čtyři. Prvními učiteli se stali vybraní soukromí židovští učitelé, kteří si doplnili vzdělání v malostranské normální škole.⁸⁰ Při výuce se používaly učebnice běžné v křesťanských školách.⁸¹ Výjimkou byla pouze morálka, předmět, jenž měl být jakousi obdobou katolických hodin katechismu v židovském prostředí a měl sehrát důležitou roli při „zlepšování“ židovského charakteru. Stát od počátku chtěl, aby Židé vytvořili pro tento předmět svou učebnici, ale narážel na nevoli, neboť věc byla vnímána jako státní vměšování do náboženské sféry. Proto Ferdinand Kindermann vytvořil nakonec tuto učebnici sám přepracováním nežidovské Čítanky pro žáky německých škol.⁸² Židy však byla tato jeho iniciativa vnímána jako porušení tolerančního principu a narazil na chladnou

⁷³ Přepis její části: Böhm, *Historische Nachricht*, 137–138. Srov. Singer, „Zur Geschichte der Toleranzpatente,“ 298, pozn. 80.

⁷⁴ Wiener, *Nachricht*, 37; srov. Böhm, *Historische Nachricht*, 198–199.

⁷⁵ Böhm, *Historische Nachricht*, 136–137.

⁷⁶ Koncem 18. století však úřad zanikl a znovu se objevil až r. 1813. Hecht, „Die Prager deutsch-jüdische Schulanstalt,“ 221–222.

⁷⁷ Nepřímou formou podpory školy bylo i osvobození učitelů od platby daní. Od konce r. 1788 šly na podporu normálních škol i z tzv. Thorataxen, tj. poplatky odváděné Židy, kteří provozovali soukromé modlitebny. Viz Singer, „Zur Geschichte der Toleranzpatente,“ 257–258.

⁷⁸ Pro podrobnou představu o chodu školy v počátečních letech viz Wiener, *Nachricht*; srov. Hecht, „Die Prager deutsch-jüdische Schulanstalt,“ 217–224.

⁷⁹ Dívčí škola sídlila v téže budově jako chlapecká. Základní předměty čtení, psaní, počty a morálku zde vyučovali učitelé z chlapecké školy, industriální výchovu Anna Gunzová. Wiener, *Nachricht*, 44; Wanniczek, *Geschichte*, 22–23.

⁸⁰ Wiener, *Nachricht*, 24, 25.

⁸¹ Více o učebnicích na německo-židovských školách Hecht, *Ein jüdischer Aufklärer*, 111–117; Sadowski, *Haskala*, 190–198; Glasenapp, Nagel, *Das jüdische Jugendbuch*, 20–78.

⁸² Kindermann přepracoval všeobecný *Lesebuch für Schüler der deutschen Schulen na Lesebuch für die jüdische Jugend der deutschen Schulen im Königreiche Böhmen. Bestehend in der Anleitung zur Rechtschaffenheit*, Prag: Kaiserl. königl. Normalschule, 1781 (2. vyd. Prag 1784, 3. vyd. Prag 1789). Pro drobný obsahový rozbor učebnice viz Sadowski, *Haskala*, 193–198.

reakci.⁸³ Učebnice se přesto prosadila a byla používána v židovsko-německých školách v habsburské monarchii (s výjimkou italských provincií) po celé období vlády Josefa II. Kindermann postupoval při jejím zpracování velmi opatrně. Nesnažil se do ní integrovat židovská témata a zaměřil se pouze na neutralizaci obsahů křesťanských (výpustky explicitně křesťanských pasáží z Nového zákona). Kniha tak byla na hony vzdálena představám židovských osvícenců o integraci židovské náboženské výuky do kurikula nových škol a byla pro ně zklamáním. Ani rabínská strana učebnici nevířala, nicméně její existence nebyla pro ni důvodem k hlasitým protestům, neboť knihu spíše než jako nábožensko-etické dílo vnímala jako pouhou učebnici němčiny.⁸⁴

Počáteční popularita pražské židovsko-německé školy nevydržela dlouho a v průběhu času kolísala stejně jako školní docházka, která byla stabilně výrazně nižší na dívčí škole. Ve druhé polovině 80. a zejména v 90. letech 18. století bojovala škola s úpadkem, který trval i v prvním desetiletí 19. století.⁸⁵ Ovlivnila to nejen smrt Josefa II., po níž přestaly státní úřady klást na židovské školství takový důraz, ale též změna klimatu uvnitř židovské komunity po smrti Jechezkela Landaua r. 1793.⁸⁶ Postupem času se stále více začaly projevovat odlišnosti v představách předáků židovské komunity, učitelů školy a státních úřadů o charakteru, který by škola měla mít. Jak prokázala již Ruth Kestenbergová-Gladsteinová, narůstalo během 80. let 18. století napětí mezi učiteli školy a předáky pražské židovské obce.⁸⁷ Relativně nezávislá pozice učitelů v nábožensky „neutrální“ instituci a možnost přímého styku se státními úřady nahrávala jejich názorové radikalizaci a ve svém důsledku též rozrůznění názorového spektra pražských *maskilim* na zastánce radikální reformy židovského vzdělávání (znamenající v důsledku otevřený konflikt s rabínskou tradicí) na straně jedné a stoupence umírněnější linie, usilující o skloubení osvícenství a tradičního židovství, na straně druhé.⁸⁸ Zatímco rabín Landau podpořil r. 1781 školu, která měla být pouze prostředkem k získání důležitých praktických dovedností, její učitelé postupem času stále více naléhali na rozšíření její výuky do náboženské oblasti podle svých osvícenských představ. Konečně, svou roli na úpadku školní docházky jistě sehrál i fakt, že r. 1786 došlo ke snížení nástupního věku židovských dětí do školy z deseti na šest let.⁸⁹

V 80. letech 18. století navštěvovalo školu kolem jedné třetiny⁹⁰ školou povinných dětí a prameny dokládají, že úřady opakovaně řešily klesající školní docházku již od

⁸³ Srov. Glasenapp, Nagel, *Das jüdische Jugendbuch*, 25–54; Hecht, „Die Prager deutsch-jüdische Schulanstalt,“ 219–221.

⁸⁴ Hecht, *Ein jüdischer Aufklärer*, 113–116.

⁸⁵ K opětovnému vzestupu německo-židovského školství v habsburské monarchii došlo až ve druhém desetiletí 19. století. Hecht, „Die Prager deutsch-jüdische Schulanstalt,“ 243–244.

⁸⁶ Srov. Kestenbergová-Gladstein, *Neuere Geschichte*, 133–191.

⁸⁷ Kestenbergová-Gladstein, *Neuere Geschichte*, 50, 56, 138.

⁸⁸ Tu reprezentovali např. Baruch Jetteles či Jisrael Landau (syn Jechezkela Landaua), členové průkopnické generace *haskaly* v Praze, pocházející z významných pražských židovských rodin, kteří byli příbuzensky či studiem spjati s významnými pražskými rabíny. Srov. Kestenbergová-Gladstein, *Neuere Geschichte*, 117–170.

⁸⁹ AŽMP, ŽNO Praha, Spisovna II. 1751–1793, sign. 109.045, č. 8.087 (17. 8. 1786). Srov. [Kropatschek], *Handbuch*, Bd. 10, 3. Abt., 580.

⁹⁰ Hecht, „Gib dem Knaben Unterricht,“ 126.

r. 1784.⁹¹ Snažily se motivovat úředníky k její důsledné kontrole a židovským rodičům hrozily pokutami, resp. platbou dvojitého školného.⁹² Dvorským dekretem z 15. dubna 1786 učinil dokonce stát z absolvování normálního vzdělání podmínku pro povolení sňatku pro všechny Židy mladší třinácti let,⁹³ čímž jim citelně zkomplikoval život a přechodně zvýšil počty žáků,⁹⁴ nicméně problémy s docházkou nevyřešil. Z opakujících se nařízení, že každý žadatel o sňatek musí předložit buď vysvědčení z normální školy nebo doklad o věku, je patrné, že prosazování nařízení v praxi vážlo.⁹⁵ Vedlo též k podvodům s atesty, udáním, kompetenčním sporům mezi učiteli školy a představenstvem pražské židovské obce i k pochybením na straně úřadů, které občas vyžadovaly potvrzení o školní docházce od uchazečů o sňatek, pro které tato povinnost vzhledem k věku neplatila.⁹⁶

Navzdory zmíněným potížím i faktu, že byla pražská židovská hlavní škola především školou pro nižší sociální vrstvy, stala se vzorem pro zřizování mnoha dalších židovských škol v českých zemích a byla dvorskými úřady takto doporučována dokonce i úřadům uherským.⁹⁷ Její výjimečnost potvrzuje též fakt, že se stala ve druhé polovině 80. let 18. století přípravným institutem pro nové učitele, kterých bylo ve velkém množství třeba při zakládání židovských sekulárních škol v Haliči.⁹⁸ O zakládání židovsko-německých škol na českém venkově se podle všeho jednalo již na výše zmíněném jednání F. Kindermanna s židovskými předáky 19. listopadu 1781, kterého se zúčastnil i zemský primas Joachim Popper. Obecně se počítalo s tím, že v místech větších židovských obcí budou zakládány nové židovské školy normálního typu a v místech menších komunit, kde k tomu nedojde, bude německá výuka židovským dětem poskytována křesťanskými učiteli v místní židovské náboženské škole v čase, kdy zde nebude probí-

⁹¹ Wiener, *Nachricht*, 19–20, 26; Wanniczek, *Geschichte*, 19–20. Srov. AŽMP, ŽNO Praha, Spisovna II. 1751–1793, sign. 109.045, č. 7.230 (12. 6. 1784); č. 7.724 (19. 8. 1785).

⁹² NA, ČG PUBL, 1786–1795, kt. 1161, sign. 43/1, dvorský dekret z 17. 8. 1786; žádost F. Kindermanna guberniu o zvýšení tlaku na pražskou židovskou obec stran docházky do školy z 15. 10. 1786. Srov. AŽMP, ŽNO Praha, Spisovna II. 1751–1793, sign. 109.045, č. 8.969 (21. 8. 1786).

⁹³ Původní nařízení z 15. 4. 1786 (oznámené v Čechách k 1. 5. 1786) sice stanovovalo, že se věc týká Židů mladších 16 let, nařízení z 8. 8. 1786 však upřesnilo, že povinnost předložit doklad o vzdělání v normální škole při žádosti o povolení k sňatku se týká pouze Židů, kteří byli v daném časovém okamžiku mladší 13 let. [Kropatschek], *Handbuch*, Bd. 10, 3. Abt., 579, 580. Úřední korespondence včetně židovské reakce k tomu: NA, ČG PUBL, 1786–1795, kt. 1161, sign. 43/1 (15. 4., 1. 5., 6. 6., 12. 6., 8. 8. 1786). Židovský (systemální) patent z 3. 8. 1797 však nově stanovil, že se uvedená povinnost týká všech Židů narozených po r. 1770, tj. Židů, kteří byli r. 1786 mladší 16 let.

⁹⁴ Wiener, *Nachricht*, 26.

⁹⁵ NA, ČG PUBL, 1786–1795, kt. 1161, sign. 43/1 (29. 5. 1789, 2. 11. 1792).

⁹⁶ V říjnu 1792 udal učitel pražské hlavní školy Moses Wiener konkrétní pražské Židy, kteří se měli oženit poté, co použili falešné atesty o návštěvě školy či věku, a dále též učitele Simona Gunze (k němu viz Kestenbergladstein, *Neuere Geschichte*, 46) z podepisování falešných atestů o školní docházce. Předáci židovské obce při vyšetřování zase upozornili na případy, kdy pražský magistrát vyžadoval protiprávně atesty po žadatelích o sňatek, jako např. v případě osmatřicetiletého Theodora Micholuppa a dalších. Viz NA, ČG PUBL, 1786–1795, kt. 1161, sign. 43/1 (10. 10., 23. 12. 1792, 3. 1. 1793).

⁹⁷ Singer, „Zur Geschichte der Toleranzpatente,“ 260.

⁹⁸ Úkol najít židovské učitele znalé němčiny pro nově zakládané německo-židovské školy v Haliči byl Českému guberniu z Vídně oznámen v prosinci 1786. Od následujícího roku pak na pražské hlavní židovské škole fungovala preparanda, z níž údajně již r. 1788 odešlo 45 učitelů do Haliče. Wiener, *Nachricht*, 26–28; Sadowski, *Haskala*, 129–133.

hat náboženská výuka. Děti z odlehlých lokalit, kde žily jen jednotlivé židovské rodiny, měly navštěvovat (pokud rodina nezajistí kvalifikovaného domácího učitele) příslušnou místní křesťanskou školu.⁹⁹

Zakládání škol probíhalo podle všeho svižně. Do r. 1784 vzniklo v Čechách podle údajů Böhma¹⁰⁰ minimálně jedenáct dalších židovských triviálních škol (Libeň, Teplice, Mladá Boleslav, Nový Bydžov, Hořice, Planá, Polná, Tábor,¹⁰¹ Kolín, Pořejov[?]¹⁰² a Hroznětín). V zimě 1783/1784 navštěvovalo podle téhož zdroje pražskou hlavní školu 347 židovských žáků a školy venkovské 584, tedy celkem 931 židovských žáků.¹⁰³ Je ovšem otázkou, nakolik jde o údaje přesné. K roku 1787 uvádí totiž Riegger ve své statistice na venkově 25 činných židovských triviálních škol, které mělo navštěvovat 559 dětí, školu pražskou tehdy údajně navštěvovalo 205 chlapců a 34 dívek¹⁰⁴ a v 56 českých lokalitách, kde žili Židé v malých počtech a nebyli schopni zřídit vlastní školu, navštěvovaly židovské děti školy křesťanské.¹⁰⁵ Čísla každopádně naznačují, že školní docházka měla během 80. let 18. století obecně klesající tendenci.

Na Moravě, kde zakládání moderních židovských škol usnadnilo rozhodnutí využít pro tento účel soukromou nadaci někdejšího moravského zemského rabína Barucha Eskelese (1692–1753),¹⁰⁶ k r. 1784 existovalo již 42 škol. Jejich vyšší počet ve srovnání s Čechami je dán zdejší odlišnou sídelní strukturou židovské populace. Moravští Židé žili od druhé poloviny 15. století (po vypovězení z královských měst) rovnoměrně rozloženi v řadě středně velikých a početně vzájemně srovnatelných židovských obcí v moravských poddanských městech. Naproti tomu v Čechách existovala dlouhodobě jedna početně zcela dominující obec – Praha, vedle níž existovala početnější centra židovského osídlení již jen v Kolíně a Mladé Boleslavi a zbytek Židů žil rozptýleně v malých počtech po českém venkově.¹⁰⁷

Všeobecně lze konstatovat, že vznik velkého množství moderních židovských škol v českých zemích, z nichž mnohé přežily do konce 19. století, dokládá fungující spolupráci mezi úřední mocí státu a židovskými obcemi a navzdory všem krizím a propadům úspěch josefinského školského systému.¹⁰⁸ Řečené vyniká ve srovnání s ostatními provinciemi monarchie. Dvaadvacet moderních židovských škol, vzniklých mezi lety

⁹⁹ Böhlm, *Historische Nachricht*, 142.

¹⁰⁰ Böhlm, *Historische Nachricht*, 163, 199.

¹⁰¹ Riegger ovšem ve statistice k zimnímu kurzu 1787 uvádí, že táborští Židé navštěvovali křesťanskou školu, viz Riegger, *Materialien*, 46.

¹⁰² Uvedeno Pörschau, čímž je patrně míněn Pořejov (Pörschau) na tachovském panství, viz Holý et al., *Soupis*, 148–149.

¹⁰³ Böhlm, *Historische Nachricht*, 197.

¹⁰⁴ Riegger, *Materialien*, 50–51. Podle úředního šetření z r. 1820 existovalo k tomuto datu v Čechách krom školy pražské celkem 46 triviálních židovských škol, přičemž stále platilo, že si zámožnější rodiny pro děti platily soukromé učitele a děti, které nemohly navštěvovat židovskou školu, chodily do německých křesťanských škol. Viz Roubík, „Tři příspěvky,“ 307, 390 (zde v pozn. 4 výčet židovsko-německých škol).

¹⁰⁵ Riegger, *Materialien*, 46–47.

¹⁰⁶ Viz Singer, „Zur Geschichte der Toleranzpatente,“ 287–288. Eskeles závětí přiřkl 50 000 zl. nadaci na podporu chudých židovských studentů. Peníze byly od r. 1754 uloženy u moravských stavů a dvorská kancelář v dubnu 1782 rozhodla o využití peněz na židovské náboženské a normální školy.

¹⁰⁷ Srov. Putík, Sixtová, *Dějiny Židů*, 65–78.

¹⁰⁸ Hecht, „Gib dem Knaben Unterricht,“ 127–128.

1783 a 1788 v Uhrách, navštěvoval v důsledku jejich horšího přijetí tamější židovskou komunitou a silnějšího odporu tradičních židovských kruhů ve srovnání s Čechami jen nepatrný zlomek židovské populace a záhy po smrti Josefa II. přestaly sloužit svému účelu.¹⁰⁹ Ani v Haliči, kde byl nový školský systém vnímán místní židovskou komunitou jako cizorodý ještě více, nelze, navzdory velkému počtu nově zakládaných německo-židovských škol ve druhé polovině 80. let 18. století, hovořit o jejich úspěšném prosazení. Úsilí o implementaci nového školského systému zde provázela řada konfliktů mezi státem pověřeným vrchním dohlížitelem nad německo-židovskými školami, osvícencem Herzem Hombergem, místními židovskými komunitami i lokálními (křesťanskými) úřady dohlížejícími na školství v zemi, což na počátku 19. století vedlo k jeho konečnému nezdaru.¹¹⁰

Obraz židovského školství v habsburské monarchii by nebyl úplný, kdybychom nezmínili odlišnou situaci v severoitalských židovských komunitách. Vysoký stupeň akulturace italských Židů, kteří používali běžně i při řešení vnitřních záležitostí italštinu, zásadně ovlivnil jejich postoje ke vzdělávání. Někteří Židé z Terstu a Gorici již v 70. letech 18. století navštěvovali místní křesťanské normální školy. Vzdělávací ofenzíva Josefa II. zde nebudila odpor a záhy vedla ke vzniku nových škol. Nejprve byla 14. května 1782, pár dní po vzniku školy pražské, v úzké spolupráci mezi židovskou obcí a úřady zřízena škola v Terstu (*Scuola Pia Normale sive Talmud Torà*). Téhož roku vznikla i škola v Gorici a o něco později v Mantově a Benátkách. Zvláštností terstské školy a odlišností oproti Praze bylo, že na ní vedle sebe koexistovala náboženská výuka v italštině a normální vyučování v němčině a pro náboženskou výuku byla od r. 1782 k dispozici dokonce i zvláštní učebnice z pera benátského rabína a gramatika Simchy ben Abrahama Calimaniho.¹¹¹ Není proto divu, že pro židovské osvícence z celé Evropy byla škola vzorem reformy židovského vzdělávání.

Řečené dokládá, jak obtížným úkolem státní snaha o modernizaci a sjednocení židovského vzdělávacího systému v různých částech habsburského soustátí byla. Její úspěšnost či neúspěšnost přímo souvisela se stavem dané židovské komunity a šířeji s úspěšností zavádění normálního školského systému v rámci majoritní společnosti země. Trvalejšího úspěchu bylo dosaženo tam, kde bylo zavedení nového školského systému výsledkem jednání a vzájemně přijatelného konsenzu všech zúčastněných stran a zohledňovalo reálný stav tamější židovské komunity. I v těchto oblastech lze však pozorovat společný jev, kdy po počátečním nadšení, resp. přijetí nových škol následovalo vystřízlivění a napětí, motivované ryze ekonomickými i ideologickými důvody.¹¹² Provoz škol, zajišťovaný židovskými komunitami, byl finančně náročný a postupem času narůstaly rozpory mezi učiteli škol – často zastánci radikálně osvícenských idejí, kteří se v těchto institucích snažili realizovat své představy o obrodě židovské společnosti a tradičními židovskými elitami (rabíny, obecními představenými), které nesdílely všechny jejich cíle. Arbitrem těchto sporů byl stát, který, jak ukážeme níže,

¹⁰⁹ Jejich sekulární kurikulum bylo výrazně omezeno a de facto se měnily v náboženské školy. Hecht, „Gib dem Knaben Unterricht,“ 130–131.

¹¹⁰ Sadowski, *Haskala*, 99–165, 273–392, 374–392.

¹¹¹ Hecht, „Gib dem Knaben Unterricht,“ 128–130; Sadowski, *Haskala*, 89–94. Podrobně o tématu Dubin, *The Port Jews*.

¹¹² Hecht, „Gib dem Knaben Unterricht,“ 133.

velmi často zaujímal opatrné postoje, jimiž se snažil tlumit spory uvnitř židovské komunity a zachovat fungování a vážnost sekulárního vzdělání, jež mělo pomalu židovský život dovést ke vnitřní proměně.

Židovské vzdělávání v zrcadle úředních diskuzí z roku 1786

Roku 1786 proběhlo v Čechách úřední šetření stavu židovského vzdělávání. Inicioval je panovník, jenž byl nespokojen s tempem proměny „charakteru“ a způsobu života Židů. Koncem března 1786 dorazil českému guberniu ostrý přípis z Vídně, jenž nabádal všechny úřady v zemi k maximálnímu úsilí o rozšiřování židovských způsobů obživy, zvyšování užitečnosti Židů a především vylepšování jejich mravů skrze školská zařízení.¹¹³ V přímé souvislosti s tím vydal Josef II. 15. dubna též zmíněný dekret, podmiňující povolení ke sňatku pro Židy předložením dokladu o studiu na normální škole.

Ačkoli mělo toto šetření jen nepatrné praktické dopady, materiály, jež v souvislosti s ním vznikly, zasluhují pozornost. Doplnují totiž zajímavě výše uvedené informace o snahách státu a židovských osvícenců o proměnu židovského vzdělávání a umožňují hlubší vhled do problematiky. Gubernium v prvotní reakci začátkem dubna nařídilo krajským úřadům, aby přísně dohlížely na židovskou docházku do škol a okamžitě hlásily problémy. Zároveň vyzvalo vrchní školní ředitelství, aby podalo zprávu o fungování nových židovských škol.¹¹⁴ První podrobné vyjádření k věci odešlo z Prahy do Vídně jako součást protokolu Českého gubernia o normálních školách za duben 1786. Obsahovalo mj. zvláštní text guberniálního rady majícího v gesci školství, Josefa Antonína Rieggera, o tématu „nanejvýš zkažené morálky Židů“ včetně návrhu, jak situaci zlepšit.¹¹⁵

Riegger, který měl na Židy značně skeptické názory, jež formuloval již během jednání o židovské toleranci na českém guberniu v létě 1781,¹¹⁶ nevěřil příliš v možnost židovské „morální proměny“, kterou považoval za nezbytnou. Ve svém návrhu nejprve kriticky popsal podobu současného stavu náboženského vzdělávání Židů (viz výše) včetně klíčového významu Talmudu a následně konstatoval, že zřízení německo-židovských škol je sice užitečné, nicméně k zásadní proměně Židů nestačí. Vyučování v nich je učiní šikovnějšími v praktickém životě, ale dokud na ně bude nadále mít klíčový vliv talmudická náboženská výchova, nezmění se jejich srdce ani mravy a proměna k lepšímu bude velmi pomalá. Jelikož jedinými prostředky, kterými jí lze dosáhnout, jsou vyučování a výchova, je podle Rieggera třeba uvést do maximálního souladu veřejnou a soukromou výuku Židů, kterou nesmí do budoucna vykonávat žádný učitel bez řádného vzdělání. Za nezbytné považoval též úplné odstranění „zkaženého“ židovsko-německého jazyka („jüdisch-deutsche korupte misch-maschsprache“¹¹⁷) nejen z úředních, ale též ze všech židovských písemností. Věci by mělo napomoci větší rozproštění Židů mezi křesťanským obyvatelstvem (!), podmínění židovských sňatků vysvědčením z nor-

¹¹³ NA, ČG PUBL, 1786–1795, kt. 1161, sign. 43/1 (22. 3. 1786).

¹¹⁴ NA, ČG PUBL, 1786–1795, kt. 1161, sign. 43/1 (6. 4. 1786).

¹¹⁵ Jeho obsah podrobně představil již Singer, „Zur Geschichte der Juden,“ 191–197.

¹¹⁶ Srov. Cermanová, „Official Discussions,“ 20–21, 26.

¹¹⁷ Singer, „Zur Geschichte der Juden,“ 192.

mální školy, řádný dohled nad německo-židovskými školami, větší důraz na vzdělání dívek a v neposlední řadě začlenění židovské náboženské výuky v němčině do kurikula německo-židovských škol.¹¹⁸

Rieggerovy názory se v zásadě nelišily od názorů vídeňské vlády, nelze však přehlédnout, že v některých bodech zacházel dále, než panovník zamýšlel. Na pořadu dne zcela jistě nebylo uvolnění židovského pohybu či umožnění většího rozptýlení Židů mezi nežidovským obyvatelstvem a problematický byl též tolerančnímu principu odporující návrh na začlenění náboženské výuky v němčině do kurikula německo-židovských škol. V těchto bodech se Riegger blížil spíše přáním tehdejších židovských osvícenců – zejména učitelů na pražské německo-židovské škole, s nimiž s velkou pravděpodobností o věcech komunikoval.¹¹⁹

Další vyjádření k problematice židovského vzdělávání odešlo z českého gubernia do Vídně v červenci téhož roku v odpovědi na dotaz dvorské kanceláře, zda by bylo vhodné předepsat všem budoucím rabínům povinnost absolvovat na jedné z domácích univerzit filozofické studium a zda by na zavedení tohoto požadavku stačila lhůta šesti let.¹²⁰ Gubernium v něm uvedlo, že by to jistě bylo pro osvětu Židů a odstraňování předsudků důležité, nicméně nelze toho dosáhnout násilně. Židovské elity by měly být obecně tlačeny k tomu, aby využívaly Židům otevřených škol a filozofickým studiím by se měli být schopni vykázat budoucí učitelé i rabíni. Problémem však je, že vedle reálně malého počtu oficiálně ustanovených a placených pozic rabínů existuje velké množství židovských učenců a soukromých učitelů Talmudu, které lze jen obtížně kontrolovat. Proto by bylo podle gubernia smysluplné v budoucnu nařídit, že z židovských nadací mohou čerpat jen jedinci, kteří se vykáží dokladem o filozofickém studiu. Zároveň by měli být tito židovští studenti motivováni prominutím školného či finančními odměnami a jejich jména by se měla uvádět v tištěných katalogích studentů škol. K témuž datu oslovilo gubernium zároveň pražské židovské starší a předáky zemského židovstva a vyžádalo si od nich zprávu o stavu židovských studií v zemi, počtech rabínů, učenců a studentů a požádalo rektora pražské univerzity a krajské úřady Čech, aby zjistili počty židovských studentů na univerzitě a gymnáziích.

Dvorská kancelář reagovala na dubnovou a červencovou zprávu z Čech vyjádřeními ze 17. a 20. srpna 1786.¹²¹ Jejich obsah charakterizuje pro tuto dobu (ve vztahu k židovské minoritě) typická zdrženlivost a opatrnost. Zdůrazňuje se v nich, že to, co je zakotveno, nelze rychle změnit, a je proto zapotřebí především trpělivě podkopávat předsudky. K cíli může vést jedině opatrný přístup, neboť násilný nátlak by byl více škodlivý než užitečný. Je tedy nutné přísně dohlížet na židovskou školní docházku, řádně vybavit

¹¹⁸ Tuto myšlenku Riegger prosazoval i později ve svém vyjádření k návrhu Lorenze Dominika Schillera von Lichtenburg a Nachmana Dessauera na prosazení všeobecné osvěty Židů a čistě němčiny, který posuzovaly centrální a zemské úřady v létě 1787. Viz NA, ČG PUBL, 1786–1795, kt. 1168, sign. 43/81 (26. 7. 1787, 7. 8. 1787, 24. 1. 1788). Srov. Singer, „Zur Geschichte der Juden,“ 197–199.

¹¹⁹ Nasvědčují tomu informace, jež máme o osobnosti a působení Mosese Wienera, nejvýznamnější postavy učitelského sboru školy v jejím raném období. Viz Kestenbergladstein, *Neuere Geschichte*, 46, 54–56.

¹²⁰ NA, ČG PUBL, 1786–1795, kt. 1166, sign. 43/30 (17. 7. 1786).

¹²¹ NA, ČG PUBL, 1786–1795, kt. 1166, sign. 43/30 (17. 8. 1786, 20. 8. 1786); dochováno též v kt. 1161, sign. 43/1. Srov. Singer, „Zur Geschichte der Juden,“ 195–197.

školy a svěřit výuku v nich kvalitním učitelům. Odradit od vyhýbání se školní docházce by měla hrozba dvojitého školného a zamítnutí povolení ke sňatku. Vyjádření dále připustilo, že by bylo dobré zavést do židovských veřejných škol hebrejské vyučování, jež by se co nejvíce sjednotilo s existující židovskou výukou náboženskou. Záměrně však, na rozdíl od Rieggera, nehovořilo výslovně o integraci židovské náboženské výuky do kurikula škol. Zároveň navrhlo povzbudit „šikovného“ pražského učitele Mosese Wienera, aby navázal písemný kontakt s terstským učitelem Herzem Hombergem a usilovně pracoval na tvorbě židovských učebnic, jež by se podobaly stávajícím učebnicím křesťanským.

Překvapivě benevolentní postoj vyjádřila dvorská kancelář ve věci židovské volby povolání. Židům by podle ní měla být ponechána volná ruka (!), vykazují-li větší náchyllost k obchodu či podnikání v manufakturách než k řemeslům a zemědělství, stát by do toho neměl zasahovat, neboť je jedno, jak mu budou užiteční. Jelikož Židy ještě není možné rozptýlit mezi okolní obyvatelstvo tak, aby netvořili vlastní obce, bylo by vhodné všem rabínům předepsat povinné univerzitní filozofické vzdělání – neboť, když se rabíny stanou „osvícené hlavy“, musejí „talmudické předsudky a pověry“ postupně vymizet. Nelze to však učinit naráz – jaké opatření, kdy a jak ho zavést, musí vyplynout ze zprávy, kterou si gubernium vyžádalo od židovské komunity. Že je třeba pilně učitele, žáky i rodiče povzbuzovat, je samozřejmé. Gubernium by mělo proto veřejně oznámit, že židovští studenti mohou čerpat jako všichni ostatní podporu ze stipendií.

Posledně zmíněný bod byl jedinou věcí, která se následně rychle zrealizovala. Nařízení, že židovští studenti mohou čerpat stipendijní podporu, bylo publikováno již k 31. srpnu 1786.¹²² Výsledky zjišťování počtů židovských studentů na gymnáziích a pražské univerzitě byly však nevalné. Na křesťanských gymnáziích ve všech českých krajích byli zjištěni pouze dva židovští studenti na mladoboleslavském gymnáziu a jeden na litomyšlském gymnáziu. Na pražské univerzitě studovalo údajně deset Židů medicínu, na právnické fakultě nebyl žádný. Další nařízení gubernia proto směřovalo do škol a vyzývalo je, aby židovské studenty řádně vykazovaly a uváděly jejich jména do katalogů.¹²³

Předáci zemského židovstva i pražské židovské komunity zaslali svá vyjádření v září.¹²⁴ Prvně jmenovaní pouze stručně uvedli, že nemohou vykázat jiné rabíny a učence v zemi, než jsou krajští rabíni, a stran podoby židovského studia odkázali na zprávu pražských starších. Pražští předáci pak ve svém vyjádření podrobně vylíčili podobu dosavadního vzdělávání Židů v zemi (viz výše), avšak ohledně konkrétních údajů o počtech rabínů a učenců byli také vágní. Vysvětlili, že titul rabína přísluší jen vrchnímu rabínovi Jechezkelu Landauovi, který byl přijat celou pražskou komunitou, potvrzen z nejvyšších míst a pobírá plat. Jak dále uvedli, existuje v Praze ještě kolegium pěti (aktuálně čtyř) vrchních juristů¹²⁵ potvrzovaných guberniem, kteří plat nepobírají a věnují se rozhodování menších vnitrožidovských právních sporů (srov. výše). Specifikovat další židovské učence je však podle nich těžké, neboť nejde o fixovaný úřad. Co se

¹²² NA, ČG PUBL, 1786–1795, kt. 1166, sign. 43/30 (31. 8. 1786).

¹²³ NA, ČG PUBL, 1786–1795, kt. 1166, sign. 43/30 (29. 8. 1786).

¹²⁴ NA, ČG PUBL, 1786–1795, kt. 1166, sign. 43/30 (18. 9., 19. 9. 1786).

¹²⁵ Viz výše pozn. 34.

počtu židovských studentů v Praze týče, uvedli židovští starší, že činí dle fasí 346 osob, z čehož je 76 pražských Židů a 270 Židů venkovských a zahraničních. Jak doplnili, tito studenti se přicházejí do Prahy zdokonalit v tradičních židovských studiích i v jiných disciplínách. Někteří jsou při tom podporováni rodiči, ti méně bohatí se žíví soukromou výukou dětí.

Jak dokládají další dochované materiály, zajímalo se gubernium pochopitelně i o názory židovských osvícenců. Celkem se mi podařilo nalézt tři obsáhlá vyjádření, z nichž dvě nejsou datována ani signována a jedno nese pouze dataci. Vzhledem k chaotickému uložení v příslušné archivní složce a obsahu textů nelze jednoznačně určit, zda byly původně součástí jednoho celku vytvořeného jedním autorem, nebo zda je vytvořilo více autorů.¹²⁶ S ohledem na jejich umístění i obsah je pravděpodobné, že všechny vznikly během podzimu či zimy 1786, a to buď na výzvu gubernia, nebo z vlastní iniciativy pisatele. Obsahově se v zásadních bodech shodují, vzájemně rozvíjejí (i překrývají) a je zřejmé, že jejich pisatel/pisatelé pocházeli ze židovské komunity a zastávali výrazně osvícenské postoje.¹²⁷

Všechny zmíněné rozklady vyjadřují kritiku stávajícího stavu vzdělávání Židů a přicházejí s návrhy, jak jej zlepšit. Ideově vycházejí zcela z názorů N. H. Wesselyho a jeho programového spisu *Divrej šalom ve-emet*. Centrální je kritika stávající podoby výuky Židů v německo-židovských školách, volání po zásadní reformě a snaha uvést v Čechách (po vzoru italského prostředí) do života školy, jež pod jednou střechou spojí náboženské i sekulární vzdělání Židů. Jak texty zdůrazňují, pokud se nezmění podoba výuky ve stávajících německo-židovských školách, budou více škodlivé než užitečné. Učí-li se v nich čtení, psaní, počty a morálka, přispívají k osvětě jednotlivce, nikoli však židovstva jako celku. V té souvislosti ostře kritizují rabíny za jejich nadřazování studia Talmudu všemu ostatnímu a vyvozují, že dokud rabíni budou mít vliv a výuka Židů zůstane dvojkolejná (tj. sekulární v německo-židovských školách pod dohledem státu a náboženská v chederech pod dohledem židovských obcí), nemůže dojít k opravdové změně.

Rozklad datovaný 9. prosince 1786 přichází i se zcela konkrétním návrhem reformy. Doporučuje úplně zakázat domácí výuku a všem židovským dětem předepsat povinnou školní docházku ve věku od ca pěti do dvanácti až třinácti let. Denní výuka by přitom byla delší než doposud, dopoledne i odpoledne by jí byly věnovány tři hodiny a probíhala by „normální metodou“ („Normalmethode“) pouze v čistě němčině a hebrejštině. Děti by tedy trávily ve škole hodně času, čímž by se omezil potenciální škodlivý vliv domácího prostředí. Ve škole by se dle návrhu měla používat nová učebnice morálky, jakýsi nově vytvořený židovský „katechismus“, vycházející především z Bible a jejího výkladu.¹²⁸ Talmud by součástí této výuky vůbec nebyl. Aby však reforma neztratila u Židů kredit, neměl by být zatracován. Jeho studium by bylo umožněno až od třinácti

¹²⁶ NA, ČG PUBL, 1786–1795, kt. 1166, sign. 43/30, dokument nadepsaný „Lit. A Vorbereitung“, s.d., s.a.; dokument začínající slovy „1. Man nimmt sich Lehrer ohne Wahl“, s.d., s.a.; „Vorschlag wie noch eine allgemeine Aufklärung der jüdischen Nation befördert werden möge“, 9. 12. 1786, s.a.)

¹²⁷ Stran možného autorství můžeme pouze fabulovat. Jako nejpravděpodobnější okruh vzniku dokumentu se jeví učitelský sbor pražské Israelitské hlavní školy, z něhož nejvíce v této době vynikal Moses Wiener.

¹²⁸ Při výuce by se dle navrhovatele používal Mendelssohnův překlad Bible, modlitby by se vyučovaly podle Friedländerova či Euchelova překladu.

let pouze nejschopnějším studentům, kteří by po normální škole pokračovali ve studiu ve zvláštním semináři pro výchovu židovského duchovenstva. V semináři by byli budoucí rabíni vedle Talmudu vyučováni filozofii, matematice, fyzice a základům historie a latiny. Do budoucna by se pak nemohl stát rabínem nikdo, kdo by tímto seminářem, který autor návrhu zamýšlel zřídit v Praze pro rabíny z celé monarchie, neprošel. Studium v něm by trvalo dvanáct let a jeho absolventi by se tedy již v pětadvaceti letech mohli stát státními skutečně užitečnými rabíny. Uvedený systém by byl dle navrhovatele nejen výhodnější než systém stávající, ale též levnější pro rodiče, neboť ti by za výuku svých ratolestí v součtu utratili méně než při využití domácích učitelů.¹²⁹

Úřední diskuze k návrhu se bohužel nedochovala, z dalšího vývoje je však jasné, že zůstal pouze na papíře. Zrcadlí podle všeho věrně pohledy radikálního křídla *maskilim* činných na pražské německo-židovské škole na její aktuální stav a na stav židovského vzdělávání vůbec. S řadou jeho bodů by patrně souhlasil i výše zmiňovaný guberniální rada Riegger a možná i další členové zemské vlády. Vzhledem k opatrnému přístupu centrálních úřadů, jež s ohledem na toleranční princip nehodlaly zásadněji zasahovat do náboženské sféry Židů a přespříliš jítřit vztahy v židovské komunitě, však zcela jistě převažoval názor, že uvedené návrhy jsou v dané době nereálné a nerealizovatelné.

Závěr

Jakkoli bylo židovské vzdělávání po celou dobu vlády Josefa II. všeobecně vnímáno jako klíč k proměně židovské společnosti a stalo se předmětem mnoha diskuzí i nařízení, byl přístup státní moci k němu dlouhodobě rozporuplný. Šetření jeho podob a diskuze o něm během 80. let 18. století nevedly k podstatným změnám. Zásadní zůstávala počáteční nařízení Josefa II. z r. 1781, jež zavedla pro Židy vzdělávací povinnost a za přesně daných podmínek uvedla v život německo-židovské školy. Ustanovení z dvorského dekretu (tzv. tolerančního patentu) pro české Židy z 19. října 1781, že jimi nebude nijak dotčeno židovské náboženství, bylo vnímáno jako nezpochybnitelné a zůstalo respektováno.

Navzdory urputné snaze židovských osvícenců, přirozených spojenců státního úsilí o modernizaci židovského života, se tak v josefinské době ani později neprosadila zásadní reforma židovského vzdělávání, jež by vedla k začlenění náboženské výuky do kurikula nových židovských škol. Jak navíc naznačuje příklad největší pražské židovské komunity, pokud by k tomu došlo, nebylo by jistě snadné nalézt v rámci osvícenského tábora, jenž nebyl názorově homogenní, shodu na jeho ideální podobě. Na pražské německo-židovské hlavní škole se sice nakonec od r. 1809 začala vyučovat hebrejšтина, avšak tento předmět nebyl regulární součástí výuky ani alternativou k tradiční náboženské výuce chederu, nýbrž pouhým rozšiřujícím předmětem pro zájemce o svatý jazyk.¹³⁰ Náboženské vzdělávání zůstávalo tedy nadále v gesci židovských obcí a zdá se,

¹²⁹ Autor argumentuje, že židovského otce stojí jen výuka hebrejštiny dítěte týdně kolem 6 kr. i více, přičemž má další náklady se zajištěním výuky psaní a počtů. Ve škole, jež by byla povinná pro všechny, by každé dítě platilo školné pouze 3 kr. týdně, což by pokrývalo výuku všeho potřebného.

¹³⁰ Výuka hebrejštiny byla povolena učiteli Wolfu Meyerovi. Wanniczek, *Geschichte*, 45; srov. Hecht, „Die Prager deutsch-jüdische Schulanstalt“, 229.

že byl tento dvojkolejný systém nižšího židovského školství, kombinující sekulární výuku Židů pod dozorem státu a tradiční náboženskou výuku pod dohledem židovských obcí, pro většinu Židů koncem 18. století přijatelný více než osvícenci prosazovaná inkorporace náboženské výuky do kurikula moderních židovských škol. Úspěšní nebyli *maskilim* ostatně ani ve svém snažení o vznik nové učebnice morálky, jež by byla více propojena se židovským náboženstvím a jeho výukou. Rovněž požadavek povinného filozofického vzdělání pro rabíny, na němž se shodovali se státem, nebyl prosazen rychle. Explicitně jej Židům s účinností od r. 1801 přikázal až tzv. židovský (systemální) patent z 3. srpna 1797,¹³¹ avšak ani o dvacet let později nebyl naplněn.¹³²

Židovští osvícenci tedy sice s novými nařízeními Josefa II., jež otevřeně podporovali, posílili své pozice a získali mj. nové možnosti pracovního uplatnění na zakládaných německo-židovských školách, jejich reálná síla však zůstávala malá. Stát, jenž využíval jejich služeb, neslyšel na jejich radikální návrhy. Vliv na to měl zcela jistě fakt, že cíle *maskilim* a státu nebyly zcela identické, stejně jako se lišily i představy o způsobech jejich dosažení. Z hlediska státní moci šlo v první řadě o postupnou proměnu Židů v užitečné občany s vizí jejich budoucího začlenění či rozplynutí ve většinové společnosti. Mělo k tomu dojít postupně, bez přílišného pnutí a konfliktů uvnitř židovské komunity. *Maskilim* naopak usilovali o obrodu a modernizaci židovské společnosti cestou zásadní reformy systému židovského vzdělávání, jež by ve své nejradikálnější podobě znamenala výrazné potlačení vlivu rabínských autorit a konflikt s nimi.

Stoupenci židovské tradice v čele s rabíny zaujímalí v dané situaci chytrý postoj loajality vůči státu a ostrého odporu proti všem vnitřním snahám o radikální změny. Opakovaně přitom poukazovali na státem garantovaný toleranční příslib nevměšování se do židovského náboženství. Obzvláště šikovně tento diplomatický přístup uskutečňoval vrchní pražský rabín Landau, jenž do důsledku domýšlel dopady všech dobových změn a zcela vědomě bojoval tam, kde to bylo možné, za zachování tradičního náboženského života Židů. Stát, jenž nechtěl vyvolávat společenské rozbroje, na to slyšel a svým obojakým přístupem de facto zpomaloval či přímo blokoval nejradikálnější židovské osvícenské snahy.

Uvedený vývoj přímo souvisel s celkovou rozporuplností vztahu státu k Židům v josefínské době; stát na jedné straně usiloval o modernizaci jejich života, přiblížení většinové společnosti a zvýšení užitečnosti, a na straně druhé Židy sveřepě udržoval v nerovnoprávném postavení. Usiloval o jejich větší společenskou integraci, avšak bránil jim ve volném pohybu a usazování, svobodném uzavírání sňatků a nadále svazoval jejich život předpisy, jež jej činily mnohem komplikovanějším, než byl život majoritní nežidovské společnosti. Jakkoli si byla řada současníků a dokonce i členů české zemské vlády této nerovnováhy vědoma, prosazení zásadních změn nebylo koncem 18. století reálné.¹³³

¹³¹ Viz Singer, „Das Judenpatent,“ 198–199.

¹³² Podle šetření českého gubernia neměl r. 1820 filozofické vzdělání stále takřka žádný z 11 krajských a 17 místních rabínů, kteří tehdy v Čechách působili. Roubík, „Tři příspěvky,“ 306–307, 390.

¹³³ K tomu i k omezené míře tolerance Židů, jak ji prosazoval Josef II., podrobněji Cermanová, „Official Discussions,“ 15–33, 38–56.

Navzdory své rozporuplnosti však josefinská židovská politika z dlouhodobého hlediska skutečně nastartovala zásadní změnu života Židů v habsburské monarchii. To ostatně cítili i samotní Židé. Zatímco úzký okruh židovských osvícenců nad josefinskými změnami jásal, většina tehdejší židovské populace sice oceňovala vstřícný přístup panovníka k Židům, avšak zároveň vyjadřovala znepokojení nad překotností reforem a zásahy státu do tradičního židovského života. Výmluvně to dokládá dopis pražských židovských kontribuentů císaři z 18. září 1786, v němž, s odkazem na dlouholetou ochranu Židů v habsburské monarchii a záruky tolerance jejich náboženství vyslovené v dekretu z 19. 10. 1781, prosili jménem celého zemského židovstva o ochranu a zachování židovského náboženství a zvyklostí ve stávající podobě.¹³⁴ Jak uvedli, nemají k tomuto kroku sice bezprostřední důvod, činí jej však z obav, jež u nich vyvolaly nedávno prosazené změny židovského pohřbívání a aktuální zájem státu o podoby židovského vzdělávání.

Bylo to právě vzdělání, jež sehrálo v rámci oné pozvolné, avšak nezadržitelné proměny židovské společnosti klíčovou roli. Z dlouhodobého hlediska byly bezpochyby nejvlivnějšími josefinskými opatřeními právě plošné prosazení povinné sekulární výuky českých Židů, zpřístupnění univerzitního vzdělání Židům a s tím úzce související vytlačení židovské němčiny, resp. hebrejštiny z veškerých židovských úředních písemností.¹³⁵ Efekt zmíněného pochopitelně výrazně podpořilo i rozšíření židovských možností obživy. Uvedené změny v dlouhodobé perspektivě zásadně přispívaly k historické proměně židovského života.

BIBLIOGRAFIE

Archivní fondy

NA, ČG PUBL, 1786–1795: Národní archiv, České gubernium - Publicum, 1786–1795.
AŽMP, ŽNO Praha: Archiv Židovského muzea v Praze, Židovská náboženská obec Praha.

Literatura

Assaf, Simcha. *Mekorot le-toldot ha-chinuch be-Jisrael. A Source-Book for the History of Jewish Education from the Beginning of the Middle Ages to the Period of the Haskalah*, vol. 1–6, vyd. Shmuel Glick. New York - Jerusalem: The Jewish Theological Seminary of America, 2001–2009. ISBN 9654560348, 9654560313, 9654560356, 9654560445, 9789654560504, 9789654560511.

Beales, Derek. *Joseph II. Vol. II. Against the World, 1780–1790*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. ISBN 978-1-107-61626-4.

Beer, Peter. *Lebensgeschichte*. Prag: M. I. Landau, 1839.

¹³⁴ NA, ČG PUBL, 1786–1795, kt. 1166, sign. 43/30 (18. 9. 1786, odpověď z Vidně 7. 11. 1786). Petice byla ve Vidni zamítnuta s odvoláním na to, že v případě Židy zmiňovaných oblastí (pohřbívání, vzdělávání) jde o nařízení „ku prospěchu lidstva“ a o vzdělání budoucích židovských generací, která nemají dopad na náboženskou praxi.

¹³⁵ Ani ovládnutí zemského jazyka (němčiny) Židy nebylo tak rychlé, jak si panovník představoval. Podle dekretu z 19. 10. 1781 měli čeští Židé do dvou let od tohoto data začít ve veškerých svých úředních dokumentech používat pouze zemský jazyk, avšak realitou to nebylo ani r. 1785, kdy muselo české gubernium v důsledku toho toto nařízení republikovat. NA, ČG PUBL, 1786–1795, kt. 1168, sign. 43/81 (19. 7., 16. 8., 13. 9., 13. 10. 1785).

- Böhm, Ignatz. *Historische Nachricht von der Entstehungsart und der Verbreitung des Normalschulinstituts in Böhmen*. Prag: [s.t.n.], 1784.
- Breuer, Mordechai. *Oholej Tora. Ha-ješiva, tavnita ve-toldoteha. Tents of Torah (The Yeshiva, its Structure, and History)*. Jerusalem: Zalman Shazar Center for Jewish History, 2003 (hebr.). ISBN 9789652271860.
- Cermanová, Iveta. „Official Discussions about the Toleration of Jews in Bohemia: On the Circumstances Surrounding the Issuance of the so-called Edict of Toleration in 1781.“ *Judaica Bohemiae*, 2020, 55(1), 5-57.
- Cermanová, Iveta. „Počátky židovské emancipace v Čechách: tzv. toleranční patent pro české Židy z 19. října 1781.“ *Židovská ročenka*, 2021/22 (5782), 22-37.
- Cermanová, Iveta. „Židovské osvícenství v českých zemích.“ In *Habsburkové 1740-1918. Vznikání občanské společnosti*, vyd. Ivo Cerman. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016, 125-141, 735-737. ISBN 978-80-7422-483-6.
- Cermanová, Iveta. „Under the Pressure of the Enlightened State: Changes in the Burial Customs of Prague Jews during the Reign of Joseph II.“ *Judaica Bohemiae*, 2022, 57(2), 31-72.
- Cermanová, Iveta. „Jechezkel Landau.“ *Roš chodeš. Věstník židovských náboženských obcí v českých zemích a na Slovensku*, 2023/5783, 85(duben), 12-13.
- Cermanová, Iveta. „Úpadek a vzestup hebrejského knihtisku v Čechách, 1780-1850.“ In: *Hebrejský knihtisk v Čechách a na Moravě*, vyd. Olga Sixtová. Praha: Academia, ŽMP, 2012, 215-237. ISBN 978-80-200-2197-7.
- Cermanová, Iveta. „Karl Fischer (1757-1844) II. The Work of a Hebrew Censor.“ *Judaica Bohemiae*, 2007-2008, 43, 5-63.
- Cermanová, Iveta, Michaela Scheibová. *Hebrejské zkratky. Výsledky epigrafického výzkumu textilní sbírky Židovského muzea v Praze*. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2005. ISBN 80-86889-12-2.
- Cermanová, Iveta, Jindřich Marek. *Na rozhraní křesťanského a židovského světa. Příběh hebrejského cenzora a klementinského knihovníka Karla Fischera (1757-1844)*. Praha: Národní knihovna ČR, 2007. ISBN 978-80-7050-520-5.
- Cramer, Anton. *Gesetzsammlung für die Judenschaft in den k.k. Staaten in chronologischer Ordnung*. Prag: Elsenwanger, 1792.
- Dubin, Lois C. *The Port Jews of Habsburg Trieste. Absolutist Politics and Enlightenment Culture*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1999. ISBN 0-8047-3320-1.
- Eliav, Mordechai. *Jüdische Erziehung in Deutschland im Zeitalter der Aufklärung und Emanzipation (Jüdische Bildungsgeschichte in Deutschland, Band 2)*. Münster, New York, München, Berlin: Waxmann, 2001. ISBN 3-89325-894-9.
- Engelbrecht, Helmut. *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs*. Bd. 3: *Von der frühen Aufklärung bis zum Vormärz*. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1984. ISBN: 3-215-04002-6.
- Feiner, Shmuel. *The Jewish Enlightenment*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2002. ISBN 0-8122-3755-2.
- Fishman, Isidore. *The History of Jewish Education in Central Europe. From the End of the Sixteenth to the End of the Eighteenth Century*. London: Edward Goldston, 1944.
- Flatto, Sharon. *The Cabbalistic Culture of Eighteenth-Century Prague. Ezekiel Landau (the 'Noda Biyehudah') and His Contemporaries*. Oxford, Portland, OR: Littman Library of Jewish Civilization, 2011. ISBN 9781904113393.
- Flatto, Sharon. „A Tale of Three Generations. Shifting Attitudes toward Haskalah, Mendelssohn, and Acculturation.“ In *Jewish Culture in Early Modern Europe. Essays in honor of David B. Ruderman*, vyd. Richard I. Cohen et al. Pittsburgh: Hebrew Union College Press, University of Pittsburgh Press, 2014, 294-306. ISBN 978-0-8229-4433-1.

- Glaserapp, Gabriele von, Michael Nagel. *Das jüdische Jugendbuch. Von der Aufklärung bis zum Dritten Reich*. Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1996. ISBN 978-3-476-01413-9. <https://doi.org/10.1007/978-3-476-03638-4>.
- Hanzal, Josef. „Rozvoj nižšího školství v Čechách na konci 18. století.“ *Acta Universitatis Carolinae - Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, 1966, Tom. VII. Fasc. 1, 93-117.
- Hanzal, Josef. *Ferdinand Kindermann. Školský reformátor a osvěcenský duchovní (1740-1801)*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1998. ISBN 80-7192-366-4.
- Hecht, Louise. „Die Prager deutsch-jüdische Schulanstalt 1782-1848.“ In *Jüdische Erziehung und aufklärerische Schulreform* (Jüdische Bildungsgeschichte in Deutschland, Band 5), vyd. Britta L. Behm, Uta Lohmann, Ingrid Lohmann. Münster, New York, München, Berlin: Waxmann, 2002, 213-252. ISBN 3-8309-1194-7.
- Hecht, Louise. „Gib dem Knaben Unterricht nach seiner Weise‘ (Spr 22,6). Theorie und Praxis des modernen jüdischen Schulsystems in der Habsburgermonarchie.“ In *Orte des Wissens. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts*, Bd. 18/19, vyd. Martin Scheutz, Wolfgang Schmale, Dana Štefanová. Bochum: Verlag Dr. Dieter Winkler, 2004, 117-134. ISBN 3-89911-034 X Kt, 3-89911-049-8 Gb.
- Hecht, Louise. *Ein jüdischer Aufklärer in Böhmen. Der Pedagoge und Reformler Peter Beer (1758-1838)*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2008. ISBN 978-3-412-14706-8.
- Hecht, Louise. „Toleranzpatente.“ In *Enzyklopädie jüdischer Geschichte und Kultur*. Band 6: Te-Z, vyd. Dan Diner. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 2017, 137-141. ISBN 978-3-476-02506-7.
- Holý, Martin, Marie Wasková, Jan Boháček, Vlasta Mádlová, Renáta Sádlová, Mlada Štěpánová. *Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793*. IV. Praha: Státní ústřední archiv v Praze, 2004. ISBN 80-86712-12-5.
- Kaplan, Marion, ed. *Geschichte des jüdischen Alltags in Deutschland. Vom 17. Jahrhundert bis 1945*. München: C. H. Beck, 2003. ISBN 3-406-50205-9.
- Karniel, Joseph. *Die Toleranzpolitik Kaiser Josephs II.* Gerlingen: Bleicher Verlag, 1986. ISBN 3-88350-454-8.
- Karniel, Joseph. „Zur Auswirkung der Toleranzpatente für die Juden in der Habsburgermonarchie im josephinischen Jahrzehnt.“ In *Im Zeichen der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Joseph II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen*, vyd. Peter F. Barton. Wien: Institut für protestantische Kirchengeschichte, 1981, 203-220.
- Katz, Jacob. *Tradition and Crisis. Jewish Society at the End of the Middle Ages*. New York: NYU Press, 1993. ISBN 0-8147-4637-3.
- Kestenberg-Gladstein, Ruth. *Neuere Geschichte der Juden in den böhmischen Ländern. Erster Teil. Das Zeitalter der Aufklärung 1780-1830*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1969.
- Klaber, Herz. *Beschreibung der am 30. Mai 1832 gehaltenen fünfzigjährigen Jubelfeyer der israel. deutschen Hauptschule in Prag nebst einer kurzen Geschichte dieser Schule*. Prag: M. I. Landau, 1833.
- [Kropatschek, Joseph, ed.] *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer Systematischen Verbindung*, 18 Bde. Wien: Joh. Georg Moesle, 1785-1790. Dostupné z https://alex.onb.ac.at/static_tables/tab_hvb.htm.
- [Kropatschek, Joseph, ed.] *Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als eine Hilfs- und Ergänzungsbuch zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Josephs des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung*, 8 Bde. Wien: Joh. Georg Moesle, 1786. Dostupné z https://alex.onb.ac.at/static_tables/tab_tgb.htm.

- Kuděla, Jiří. „Zeitgenössische Reaktionen auf die josephinische Toleranz der Juden in Böhmen und Mähren. Prager und Wiener Diskussion über die Toleranz der Juden zwischen 1781 und 1782.“ *Judaica Bohemiae*, 1996 (32), 115-144.
- Novotný, Miroslav, ed. *Velké dějiny země Koruny české. Školství a vzdělanost*. Praha: Paseka, 2020. ISBN 978-80-7432-985-2.
- Novotný, Miroslav. „Děti státu. Školství v českých zemích mezi reformou a tradicí.“ In *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*, vyd. Jaroslav Lorman, Daniela Tinková. Praha: Casablanca, 2009, 148-163. ISBN 978-80-903756-6-6.
- Pribram, Alfred F. *Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Wien*. Erste Abteilung, allgemeiner Teil 1526-1847 (1849), Erster Band. Wien, Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1918.
- Putík, Alexandr. „The Prague Jewish Community in the Late 17th and Early 18th Centuries.“ *Judaica Bohemiae*, 1999 (35), 4-140.
- Putík, Alexandr, Olga Sixtová. *Dějiny Židů v Čechách a na Moravě od počátků po emancipaci*. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2005. ISBN 80-86889-00-9.
- Raška, Jakub. „Hodnotový systém ve výuce normální školy v Praze na přelomu 18. a 19. století. Příspěvek k dějinám státu.“ *Acta Universitatis Carolinae - Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, 2014, LIV(2), 43-75.
- Riegger, Joseph Anton v. *Materialien zur alten und neuen Statistik von Böhmen*. VII. Heft. Leipzig, Prag: Kaspar Widtmann, 1788.
- Roubík, František. „Tři příspěvky k vývoji emancipace židů v Čechách.“ *Ročenka Společnosti pro dějiny židů v československé republice*, 1933 (5), 305-400.
- Sapperstein, Marc. *Jewish Preaching 1200-1800. An Anthology*. New Haven, London: Yale University Press, 1989. ISBN 0-300-04355-4.
- Sadowski, Dirk. *Haskala und Lebenswelt. Herz Homberg und die jüdischen deutschen Schulen in Galizien 1782-1806*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2010. ISBN 978-3-525-36990-6.
- Silber, Michael K. „Josephinian Reforms.“ In *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. Vol. I, vyd. Gershon David Hundert. New Haven, London: Yale University Press, 2008, 931-834. ISBN 978-0-300-11903-9.
- Singer, Ludwig. „Zur Geschichte der Toleranzpatente in den Sudetenländern.“ *Ročenka Společnosti pro dějiny židů v československé republice*, 1933 (5), 223-304.
- Singer, Ludwig. „Zur Geschichte der Juden in Böhmen in den letzten Jahren Josefs II. und unter Leopold II.“ *Ročenka Společnosti pro dějiny židů v československé republice*, 1934 (6), 189-280.
- Singer, Ludwig. „Das Judenpatent von 1797.“ *Ročenka Společnosti pro dějiny židů v československé republice*, 1933 (5), 191-221.
- Sládek, Pavel. „Ezekiel Landau (1713-1793). A Political Rabbi.“ In *The Enlightenment in Bohemia. Religion, Morality and Multiculturalism*, vyd. Ivo Cerman, Rita Krueger, Susan Reynolds. Oxford: Voltaire Foundation in association with Liverpool University Press, 2011, 233-251. ISBN 978-0-7294-1014-4.
- Sládek, Pavel. „Raně novověká aškenázská židovská obec: tradice a inovace.“ In *Pinkasim a správa židovských obcí v českých zemích raného novověku: struktura a funkce*, vyd. Olga Sixtová, Pavel Sládek a kolektiv. Praha: Academia, 2022, 21-44. ISBN 978-80-200-3373-4.
- Tinková, Daniela. *Osvícenství v českých zemích I. Formování moderního státu (1740-1792)*. Praha: NLN, 2022. ISBN 978-80-7422-852-0.
- Voit, Petr. „Brožurková válka.“ In *Encyklopedie knihy v českém středověku a raném novověku* [cit. 18. 06. 2023]. Dostupné z https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=Hlavn%C3%AD_strana&oldid=17942.
- Wanniczek, Johann. *Geschichte der prager Haupt- Trivial- und Mädchenschule der Israeliten, deren Verfassung und merkwürdigen Vorfälle von ihrer Gründung bis auf gegenwärtige Zeiten*. Prag: M. I. Landau, 1832.

- Wessely, Naphtali Herz. *Worte des Friedens und der Wahrheit. Dokumente einer Kontroverse über Erziehung in der europäischen Spätaufklärung*, vyd. Ingrid Lohmann, Rainer Wenzel, Uta Lohmann (Jüdische Bildungsgeschichte in Deutschland, Band 8). Münster, New York: Waxmann Verlag, 2014. ISBN 978-3-8309-3136-2.
- Wiener, Moses. *Nachricht von dem Ursprunge und Fortgange der Deutschen jüdischen Hauptschule zu Prag*. Prag: Joh. Jos. Diesbach, [1785].
- Zinberg, Israel. *A History of Jewish Literature. The Berlin Haskalah*. Cincinnati: Hebrew Union College Press; New York: KTAV Publishing House, 1976. ISBN 0-87068-477-9.